

CEZÂYİR-İ İRÂK-I ARAB VEYA ŞATTÜ'L-ARAB'IN FETHİ - ULYANOĞLU SEFERİ - 1565-1571

*Abdurrahman SAĞIRLI**

ÖZET

Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab, Bağdad'ın güneyinde, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yerden itibaren nehrin yataklarının çevrelediği irili-ufaklı üçyüzaltmış adadan meydana gelen ve Basra'ya kadar uzanan bölgeye Osmanlılar'ın verdiği addır.

Bağdat ve Basra'nın fethi sırasında bölgede asi Urbân kabileleri sakin olup en önde gelen liderleri Ulyanoğlu olarak da bilinen Mîr Ali ibn Ulyan idi. Başına buyruk hareket eden Cezâyir Urban'ı, Basra beğlerbeğliğinin kurulmasından itibaren, bölgedeki nehir ulaşımını engellemekte ve Basra bölgesini sürekli taciz etmekteydi. Hatta 1565'te Ulyanoğlu'nun başını çektiği Urbân, Basra ile ona bağlı sancakları şiddetle muhasara etmiştir. Bu muhasara üzerine, Basra bölgesinin emniyetini sağlamak ve asi Cezâyir Urban'ı kontrol altına almak amacıyla bölgeye Kanuni zamanında planlanıp, Sigetvar seferi dolayısıyla geri bırakılan ve II. Selim zamanında icra edilen bir sefer düzenlenmiştir. "Ulyanoğlu", "Basra" veya "Cezâyir" adlarıyla bilinen sefer, Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Osmanlılar tarafından fethi ile neticelenmiştir.

Bu makalede, bölgeye sefer kararı alınması, planlanması, geri bırakılmasının sebepleri, sefer için yapılan hazırlıklar, icrası ve sonuçları Osmanlı kronikleri, arşiv belgeleri ve konu ile alakalı diğer çalışmaların ışığında incelenmiştir.

***Anahtar Kelimeler:** Cezayir-i Irak-ı Arab, Şattü'l-Arab, Ulyanoğlu seferi, Basra, Bağdad*

Bağdad'ın güneyinde, Osmanlı İmparatorluğunun güneydoğusunda en uç noktada ve kendi adıyla anılan körfezin ağzında bulunan Basra şehri ve eyâletinin kuzeyinde bulunan sularla çevrili alan Arap coğrafyacıları ve Osmanlılar tarafından Şattü'l-Arab veya Cezâyir-i Irâk-ı Arab olarak adlandırılmaktaydı. Cezâyir-i Irâk-ı Arab, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Sadrü'd-dâr'dan itibaren nehrin yataklarının çevrelediği ve küçük nehir kollarının birbirinden ayırdığı büyük-küçük üçyüzaltmış adacıktan meydana

* Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

gelmekte idi. Sakinleri olan Urbânın içlerinden güç-kuvvet sahibi olanları kendi kavim ve kabilelerine mahsus kaleler inşa edip içinde otururlar ve fırsat buldukça birbirleriyle muharebe etmekten geri durmazlardı¹.

Cezâyir bölgesinin güneyinde bulunan Basra, Kanuni'nin 1533-1535 İrakeyn seferindeki padişahın Bağdad'da bulunduğu sırada (aralık 1534 – nisan 1535) Osmanlı Devletine tabi olmuştur. O sırada görünüşte İran Şah'ına bağlı bir emirlik şeklinde şehri idare eden Megamis-oğlu Râşid oğlu Mâni'yi elçilikle Bağdad'da Sultan'ın huzuruna göndererek itaatini bildirmiş, Kanuni kendisini yerinde bırakmıştı². Aynı zamanda Cezâyir bölgesinde yaşayan Arap kabîle reisleri de itaatlerini bildirmişlerdi³.

Basra'nın merkezden atama yoluyla fiili olarak Osmanlı idaresine geçmesi ise 1538 yılındadır. Megâmis-oğlu Râşid oğlu Mâni', vezîri Mîr Mehmed ve kadıaskerini elçilikle Kanuni'ye göndermiştir. Elçilik heyeti, o sırada Boğdan seferi hazırlıkları için Edirne'de bulunan Kanuni'nin huzuruna 27 Safer 945 / 25.07.1538 tarihinde tertib edilen Dîvân-ı Hümâyûn'da kabul edilmiştir. Heyet, Râşid'in ubûdiyet-nâmesini, Basra'nın anahtarlarını ve getirdikleri hediyeleri takdim etmiştir. Kanuni ilk itaatini arz ettiği zaman olduğu gibi Râşid'i yine yerinde bırakmış ve kendisine sancak ve berat ihsan etmiştir⁴. Râşid'in yönetimi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Yerine geçen oğlu Mâni' de mevkiini fazla muhafaza edemeden bölgenin nüfuzlu şeyhlerinden Beni Aman şeyhi Şeyh Yahya'ya terk etmek zorunda kalmış, Şeyh Yahya da Osmanlılar'a karşı muhalif bir tutum takınmıştır⁵. Osmanlılar Basra'daki başına buyruk idareye 1546 yılında Bağdad beğlerbeği Ayas

¹ Abdurrahman Sağırli, *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul 2000, vr. 86b-87a. Basra beğlerbeği Ferruh Paşa bütün Cezâyir'in üçyüz şatt olduğunu ve bütün kale ve köylerinin sular içinde bulunduğunu belirtir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *Mühimme Defteri (MD)*, 5, s. 150/353); *Nuhbe*, bölgenin hurmalık ve çeltik ziraatına elverişli olmasından dolayı mamur yerler olduğunu, kış mevsimi yaşanmayıp, yağmur da yağmadığından çoğu yerlerinin sazlık ve kamışlıklarla kaplı olduğunu, kalelerinin ise balçık, kesek ve hurma ağacından inşa edildiğini kaydetmektedir. *Nuhbe*, aynı yer.

² Matrakçı Nasuhî's-Silâhî, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, (Hüseyn Gazi Yurdaydın neşri), Ankara 1976, s. 242; Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, (Petra Kappert neşri), Wiesbaden 1981, vr. 304b; "Basra" maddesi (Leyden tab'ında L. Hartmann'ın yazdığı bu makale, Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin tarafından tevsi' edilmiştir), *İA*, İstanbul 1979, s. 322; Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beğlerbeğliğinin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, sayı 25, s. 54.

³ Özbaran, *a.g.m.*, s. 54.

⁴ Celâl-zâde, *Tabakât*, vr. 304b-205b; Özbaran, *a.g.m.*, s. 54; "Basra" maddesi, *İA*, s. 322.

⁵ Özbaran, *a.g.m.*, s. 55.

Paşa'nın serdarlığında nehirde ve karadan düzenledikleri bir seferle son vermişlerdir. Ayas Paşa beraberindeki kuvvetlerle 21 Şevval 953 / 15.12.1546 tarihinde Basra'ya girmiştir⁶.

Merkezden beğlerbeği atanması ile Basra beğlerbeğliğinin kuruluş çalışmaları başlamıştır. Kuruluş aşamasındaki beğlerbeğliği üç önemli zorlukla karşı karşıya idi. Bunlardan birincisi, doğu komşusu Safevilerin Cezâyir Urbânını tahrik etmesi ve yardımında bulunması; ikincisi Basra körfezinde karşı karşıya geldiği Portekizlilerle nüfuz mücadelesi⁷; üçüncüsü ise, Cezâyir-i İrâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab olarak adlandırılan bölgedeki asi Arab kabileleri, yani Cezâyir Urbânı idi. Cezâyir'in tamamı Urbân eşkıyasının elinde olup en önde gelen reisleri Ulyanoğlu idi⁸. Cezâyir'in Rahmâniyye kalesi karşısında bulunan ve Nehr-i Tavîl diye adlandırılan bölgenin kontrolü ise Urbânın en eşedd fırkasının reisi olan Fazl ibn Ebü'l-leys'in elinde idi⁹.

Basra'da, devleti ve bölgedeki beğlerbeğleri en çok uğraştıranlar tam olarak itâat altına alınamıyan Cezâyir'deki bu bedevi Arab kabileleri idi. Kabileler ile mücadeleyi zorlaştıran unsurlar şunlardır:

Cezâyir'in nehir sularıyla çevrili olması ve yaşadıkları yerlere ancak kayıklar vasıtasıyla ulaşılabilmesi üzerlerine sefer yapılmasını zorlaştırıyordu. Zaman zaman güçlerini toplayarak Basra'yı ve tabi sancakları muhasara, zirai mahsülleri ve tüccar gemilerini yağma edebiliyorlardı. Bedevi oldukları için rahatlıkla buldukları yerleri terk edebiliyorlardı. 1563 yılında Basra'dan geçen Venedikli tüccar Caesar Fredericke Cezâyir-i İrâk-ı Arab'ı: "Türkler tarafından alınamıyordu, çünkü deniz ülkeyi kanallar ve adalara bölmüştü. Türkler burada ne karadan ve ne de denizden ordu getirebiliyordu. Diğer bir sebep de, adalarda oturan kimselerin çok güçlü ve savaştı olmalarıdır" şeklinde tanımlamaktadır¹⁰.

Cezâyir'deki Arab kabile reislerinin içinde Osmanlı Devletine karşı en önemli muhalefet Ulyanoğullarından Mîr Ali ibn Ulyan'dan gelmekte idi¹¹.

⁶ Özbaran, *a.g.m.*, s. 54-55.

⁷ Basra'nın fethi, beğlerbeğliğinin kuruluşu, beğlerbeğliği meydana getiren sancaklarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Özbaran, *a.g.m.*, s. 51-72; Osmanlıların Hint Okyanusunda, Basra Körfezinin Hint Okyanusuna açıldığı yer olan Hürmüz Boğzunda ve nihayet Basra Körfezinde Portekizlilerle yaptıkları mücadeleler ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s. 94-171.

⁸ *Nuhbe*, vr. 86b-87a.

⁹ *Nuhbe*, vr. 88a.

¹⁰ Özbaran, *a.g.m.*, s. 63-65.

¹¹ Özbaran, *a.g.m.*, s. 63.

Cezâyir-i Irak-ı Arab Urbânın uzun zamandan beri reîs ve serdârları olan Ulyanoğlu kimi zaman itâat ve kimi zaman da isyân halinde idi¹². 1546 yılında, Portekiz'in Hürmüz kumandanına baş vurarak onu Osmanlı tehlikesine karşı uyarılmış ve ondan yardım istemiş, fakat o sırada istediği yardımı alamamıştı¹³. Kezâ aynı yıl içinde Bağdad beğlerbeği Ayas Paşa'nın Basra'yı ele geçirmek için düzenlediği sefer sırasında, o sırada hâkimi bulunduğu bölgedeki Medine şehrinden maiyyetindeki 3000 kişilik kuvvetle Osmanlılar üzerine yürümüş ve yenilmiştir¹⁴. Muhalefetini sürdüren Ulyanoğlu 1549 yılında Basra yollarını kesmişti. Kendisini cezalandırma işi Bağdad muhafızı Temerrüd Ali Paşa'ya¹⁵ verilmiş, Ali Paşa, Garraf sancakbeği Ali Bey'in kuvvetlerinin de katılımıyla Medine'deki Ulyanoğlu'nun üzerine yürümüş, üç günlük muhasaradan sonra teslim olmayı ve Osmanlı Devleti'ne her yıl 15 sikke¹⁶ altın vergi vermeyi ve Acel, Sadr ve Kurna kalelerinin yeniden inşa edilmesini kabul etmişti. Yapılan anlaşma uzun ömürlü olmadığı gibi Ulyanoğlu'nun bölgedeki muhalefeti devam etmekte idi. Basra beğlerbeği Kubad Paşa, 1553 yılında 2.000 gönüllü ve yerli Araplar'dan katılan yardımcı kuvvetlerle Ulyanoğlu'nun üzerine yürümüş, elindeki gemileri tahrib edilmişti. Bütün bunlara rağmen başta Ulyanoğlu olmak üzere bölgedeki bazı Arap kabilelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetleri devam etmiş, Basra ve civarında devletin kontrolunda olan şehirlerle birlikte bölgede faaliyet gösteren tüccarlar da Urbânın faaliyetlerinden büyük zarar görmüşlerdi¹⁷.

Ulyanoğlu, Bağdad'dan Basra'ya yapılacak her türlü sevkiyatı da tehdit eder durumda idi. 1560 yılında Basra için Birecik'te inşa edilecek gemilerin ve sair gemi mühimmatının geçeceği yollardan tehlikesizce Basra'ya ulaştırılıp ulaştırılamayacağı, Ulyanoğlu vilayetine uğrayarak zarar görme tehlikesinin bulunup bulunmadığını bildirmesi için merkezden Vezîr Mehmed Paşa'ya hükümler yazılmıştır¹⁸. Alınan cevapta, Birecik'te inşa edilen gemilerin Basra'ya ulaştırılma imkanı bulunmadığı, ancak kesilen kerestenin Fırat üzerinden Dicle'ye, oradan da develer ile Bağdad'a nakledilerek gemilerin

¹² *Nuhbe*, vr. 85b.

¹³ Özbaran, *a.g.m.*, s. 64.

¹⁴ Özbaran, *a.g.m.*, s. 56.

¹⁵ Temerrüd Ali Paşa'nın Bağdad Beğlerbeyliğine tayini ve bu beğlerbeyliği sırasındaki Basra serdarlığı için bk. Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri I Temerrüd Ali Paşa" *Belleten*, c. LXV, Ankara 2002, sayı 244, s. 1010-1011.

¹⁶ Özbaran'ın 15 sikke olarak gösterdiği bu miktar 15 kese veya 15.000 sikke olmalıdır.

¹⁷ Özbaran, *a.g.m.*, s. 64-65.

¹⁸ BOA, MD, 3, s. 263/764; s. 286/864.

Bağdad'da inşa edilmesi veya kerestenin sallarla Bağdad'dan Basra'ya gönderilmesi ve gemilerin orada inşa edilmesinden başka çare bulunmadığının arz edilmesi üzerine; gemiler için yolda geçerli olan tehlikenin gönderilecek kereste için de geçerli olup olmadığı ve salların Ulyanoğlu vilayetine uğrayarak zarar görme ihtimalinin bulunup bulunmadığı hakkında arzda bilgi verilmediğinden, bu konuyu tahkik edip bildirmesi Vezîr Mehmed Paşa'dan istenmiştir¹⁹.

Bütün bu olaylar, Basra yolu üzerinde bulunan Cezâyir-i Irâk-ı Arab'ın Cezâyir hâkimi Ulyanoğlu'nun elinden alınarak Osmanlı Devleti'nin Basra körfezine çıkış kapısı olan Basra bölgesinin emniyet altına alınması zaruretinin ortaya çıkarmıştı. Osmanlı Devleti'ni bu yönde kesin olarak harekete geçmeye zorlayan olay 1565 baharında Ulyanoğlu'nun başını çektiği bölgedeki bedevi Arabların, yani Urbân'ın başta Basra olmak üzere bağlı sancaklar Medine, Rahmâniyye ve Fethiyye'yi şiddetle muhasara etmesidir. Bu muhasara bölgeye Kanuni zamanında planlanıp, Sigetvar seferi dolayısıyla geri bırakılan ve ancak II. Selim zamanında icra edilen bir sefer düzenlenmesine sebep olmuştur. Bu sefer umumi tarih kaynaklarında Ulyanoğlu seferi, Osmanlı Arşiv belgelerinde Basra veya Cezâyir seferi olarak zikredilmekte olup, Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Osmanlılar tarafından fethi ile neticelenmiştir.

Biz bu makalemizde bölgeye sefer kararı alınması, planlanması, geri bırakılmasının sebepleri, sefer için yapılan hazırlıklar ve icrası ile neticelerini umumi tarih kaynaklarında verilen bilgiler ve Osmanlı Arşiv belgeleri ve bölge üzerine yapılmış diğer çalışmaların ışığında inceleyeceğiz.

Ulyanoğlu seferi hakkında dönemin standart Osmanlı kaynaklarında bilgi yok denecek kadar azdır. Bölgeye II. Selim devrinde sefer yapıldığına dair yegane bilgi Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ında mevcuttur. Ancak bu bilgi oldukça muhtasardır²⁰. Seferle ilgili mufassal bilgilerin bulunduğu en önemli kitabî kaynak Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*'ıdır. Birden fazla tertibi bulunan *Nuhbe* nüshalarının ise sadece iki tertibinde bu bilgiler mevcuttur. Müellifin kaynağının ismini vermediği, tarafımızdan da tespit edilemeyen, muhtemelen doğrudan bu sefere hasredilmiş önemli bir kaynak kullanılarak *Nuhbe*'ye aktarılan bilgiler bu sefer

¹⁹ BOA, MD, 3, s. 290/849.

²⁰ Son derece muhtasar olan bu bilgiler için bkz. Faris Çerçi, Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ı, II. Selim'in Cülûsundan Sonuna Kadar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora tezi, Kayseri 1996, s. 222; Sağırılı, *aynı tez*, *Nuhbe* metni, s. 275.

için oldukça önemlidir²¹. Cezâyir seferi hakkında bilgi veren diğer bir eser olan Katip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*'ndaki seferle ilgili bendinin²² kaynağının da *Nuhbe* olduğu anlaşılmıştır²³.

Seferin Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki en önemli kaynakları ise dönemin *Mühimme Defterleri*'dir. Çalışmamızda *Mühimme*'lerin bize verdiği bilgileri kronolojik seyri içinde mümkün mertebe eksiksiz kullanmaya çalıştık. Arşivdeki seferle ilgili önemli bir diğer kaynak ise 973/29.07.1565-18.07.1566 yılına ait ve Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) 2775 numarada bulunan maliye ahkâm kayıtlarına ait defterdir. Sefer hazırlıkları hakkında önemli bilgiler veren bu defterdeki bilgileri Ali Yılmaz'ın doktora çalışmasından istifade ederek değerlendirdik²⁴. Ayrıca bölge üzerine yapılmış diğer incelemelerden de önemli ölçüde yararlandık.

Cezâyir-i Irâk-ı Arab'a Sefer Kararı Alınmasına Sebep Olan Olaylar ve Yapılan Hazırlıklar

1. Basra'nın Urban Tarafından Muharasası

Basra'nın Urbân tarafından 1565 yılı baharında muhasara edildiğine dair ilk bilgiler, Basra beğlerbeğinin Bağdad beğlerbeği Mustafa Paşa'ya yazdığı ve bazı Urbânın şehri ele geçirmek maksadıyla Basra kalesinin surlarını muhasara edip savaşa başladıklarını bildiren ve kendisinden yardım isteyen mektubu ile haber alınmış, Basra'ya bağlı Zekiyye sancakbeği Derviş Ali Beğ'in Medine, Rahmâniyye ve Fethiyye'yi de düşmanın muhasara ettiğini bildiren mektubu da bu muhasara haberini teyid etmiştir. Bu haberler üzerine Bağdad beğlerbeği Bağdad'dan bir miktar asker ve bazı sancakbeğlerini Basra'nın yardımına gönderdiği gibi durumu İstanbul'a arz etmiştir. Bütün bu bilgileri Basra'nın işgali haberleri üzerine nasıl hareket edileceğini bildiren ve 18 Şevval 972 / 19.05.1565 tarihinde deftere kaydedilen ve Bağdad beğlerbeğine yazılan

²¹ Ulyanoğlu seferi ile ilgili vekâyi bendlerinin bulunduğu *Nuhbe* nüshaları için bkz. Sağırılı, *aynı tez*, tahlil kısmı s. 60. Seferle ilgili bendler için bkz. *Nuhbe*, vr. 85b-88b.

²² "Sefer-i Cezâyir-i Irâk-ı Arab", Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, (Matbaa-i Bahriye 1329) s. 83-85.

²³ Sağırılı, *aynı tez*, tahlil kısmı, s. 81.

²⁴ Ali Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

hükümde buluyoruz²⁵. Bağdad'dan Basra'nın yardımına gönderilen ilk kuvvetler Bağdad gönüllülerinden ve yeniçerilerinden bir miktar asker ile dört-beş sancakbeği ve sancakları askerlerinden meydana gelmekteydi²⁶.

Muhasara haberinin İstanbul'a ulaşması üzerine hemen harekete geçilmiş ve alınacak tedbirlerle ilgili kararlar ayrı ayrı hükümlerle ilgili beğlerbeğilerine bildirilmiştir. İlk hüküm Bağdâd beğlerbeğine yazılmıştır. Bu hükme göre Diyarbekir'e bağlı sancaklardan "askere ve nökere mâlik" altı sancakbeği ile Şehrizol'dan beş sancakbeğinin sancakları askerleri ile acele çıkıp Basra imdadına yetişmek üzere hareket etmeleri emrinin verildiği kendisine bildirilmiştir. Bağdad beğlerbeğine aynı zamanda Basra'ya yapılacak yardımların sevk ve idaresine nezaret etmesi görevi ile muhasaranın kaldırılması için gereken her türlü yardımda bulunması emri verilmiştir. Ayrıca düşmanın Basra'yı bu şekilde muhasara etmesinin sebebinin ne olduğunu tahkik edip bildirmesi de kendisine emr edilmiştir²⁷.

Basra'nın Urbân tarafından muhasarası ile ilgili Diyarbekir beğlerbeği İskender Paşa'ya yazılan hükümde, Bağdad beğlerbeğinin gönderdiği bilgiler özetlendikten sonra, kendi eyaletinden altı sancağın askerini Basra'ya yardım için hemen yola çıkarması, üzerlerine çavuşlar görevlendirmesi ve sancakbeğlerinin en önde gelenini bunlara serdar tayin etmesi emr edilmiş ve Şehrizol'dan çıkarılacak askerle ilgili kendisine bilgi verilmiştir. Ayrıca hükmün kendisine hangi gün vardığını, hangi sancakları ne kadar askerle yardım için gönderdiğini yazıp arz etmesi tenbih olunmuştur²⁸. Diyarbekir beğlerbeğine gönderilen hükmün bir sureti Şehrizol beğlerbeğine, alınan kararlar ve Basra'ya yardım için kendi eyaleti ile ilgili emirler ilave edilmek suretiyle gönderilmiştir²⁹.

Bağdad beğlerbeğinin müteâkiben gönderdiği arzda Basra'yı muhasara eden Urbânın Firenkler (Portekizliler) ile ittifak halinde olduğu ve muhasaranın şiddetlendiğini, Bağdad'ın ekser askerinin Basra'nın imdadına gönderildiği için Bağdad'dan tekrar yardıma imkan kalmadığı gibi Bağdad'ın askerden hâli kalması tehlikesinin ortaya çıktığını bildirmiştir³⁰.

²⁵ BOA, MD, 6, s. 543/1176.

²⁶ BOA, MD, 6, s. 543-544/1177.

²⁷ BOA, MD, 6, s. 543/1176.

²⁸ BOA, MD, 6, s. 543-544/1177.

²⁹ BOA, MD, 6, s. 544/1178.

³⁰ BOA, MD, 6, s. 578-580/1269-1272. Bağdad beğlerbeği arzında Bağdad muhafazasında kendi âdemlerinden ve cânib-i yemîn gönüllüleri ağasından başka kimse kalmadığını bildirmiştir (bkz. BOA, MD, 6, s. 579/1271).

Basra'nın muhasara edilmesinde aradaki sulha rağmen İran hudut beğlerinin de teşviki olduğu anlaşılmaktadır. İran Şahı'nın sabık Basra beğlerbeği Mehmed Beğ'e hitaben gönderdiği fakat yeni beğlerbeği Ferruh Beğ tarafından İstanbul'a arz edilen mektubunda Basra'yı muhasara eden Urbân eşkiyasından Mehmed Osman (Kara Osman)'ı Basra'yı muhasaraya teşvik edenin Hasan Ganemi olduğunun anlaşılması üzerine, aradaki dostluğun gereği olarak vilayetini yağma için asker gönderildiğini ve aradaki sulh şartlarına dâima riâyet edildiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Basra beğlerbeğine 11 Ramazan 973 / 01.04.1566 tarihinde yazılan hükümde kendisinin de sulhu bozacak hareketlerden kaçınması tenbih edilmiş³¹, aynı mealde bir hüküm de Bağdad beğlerbeğine yazılmıştır³².

13 Zilkade 972 / 12.06.1565 tarihiyle deftere kaydedilen hükümlerden kuşatmanın şiddetli ve durumun nezaketi sebebiyle Basra'nın ilk muhasara haberinin ulaşması üzerine alınan tedbirlerin genişletildiğini anlıyoruz. Buna göre Diyarbekir'den tayin edilen beş sancakbeği ve Şehrizol'dan tayin edilen altı sancakbeğine ilave olarak Şehrizol beğlerbeği bütün eyaleti askeri ile birlikte acele olarak Basra'nın imdadına yetişmek üzere tayin edilmiştir. Basra imdâdına tayin olunan Şehrizol beğlerbeğinin yerine İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ kendi askeri ile Şehrizol muhafazasına tayin olunmuştur. Ayrıca Diyarbekir'den gönüllüler ağası kendi bölüğüyle ve tayin edilen on nefer sancakbeği sancakları askeri ve aşiretleriyle Basra'yı muhasara eden düşman bertaraf edilinceye kadar Bağdad beğlerbeğinin yanında muhafazada bulunmak üzere görevlendirilmişlerdir³³. Alınan kararlar nâzım rolü gereği Bağdad beğlerbeğine umûmen tebliğ edildiği gibi³⁴ diğer beğlerbeğiliklerle ilgili olanlar da ayrı ayrı hükümlerle bildirilmiştir³⁵. 28 Zilkade 972 / 27.06.1565 tarihinde ise hem önce verilen emirleri tekid ve isticâl, hem de Basra'ya tayin edilen yardım ve diğer yerlere memur edilen muhafaza kuvvetlerinin yerlerine varıp varmadıklarını sormak için sırasıyla Diyarbekir, Bağdad beğlerbeğilerine, İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ'e ve Şehrizol beğlerbeğine ayrı ayrı hükümler yazılmıştır³⁶.

³¹ BOA, MD, 5, s. 505/1377.

³² BOA, MD, 5, s. 508/1385.

³³ BOA, MD, 6, s. 578/1269.

³⁴ Aynı hüküm.

³⁵ Sırasıyla Diyarbekir, Şehrizol beğlerbeğilikleri ve İmâdiye hâkimi Hüseyin Beğ'e gönderilen hükümler için bkz. BOA, MD, 6, s. 578-580/1270-1272.

³⁶ BOA, MD, 6, s. 598-600/1319-1322.

İlâve olarak Ane beği Ebû Rîş Beğ'e, Basra'ya yakınlığı ve sancak tasarruf etmesi dolayısıyla sancağı askeri ve aşâyir ve kabâyilinden savaşmaya kudreti olanlarla, isterse kendisi bizzat gitmek veya oğlu ve kardeşinden birini serdar tayin edip göndermek suretiyle, Basra'ya memur olunan beğlerbeğlerinin yanında hizmet görmeleri emrini hâvi hüküm gönderilmiştir³⁷. Basra imdadına memur olan Ebû Rîş Beğ gönderdiği arzda, sefere memur olmasıyla ilgili emri aldığını, ancak Basra'yı muhasara eden düşmanın kimler olduğunun, karadan mı yoksa denizden mi geldiğinin bilinmemesi dolayısıyla haber almak için Basra'ya ulak gönderdiğini, eğer düşman karadan deve ile gelmiş ise Diyarbekir ve Şam vilayetinde olan Urbânın kendisine katılması halinde düşmanın hakkından geleceğini, sair askerin zahmet çekmesine ihtiyaç kalmıyacağını, eğer denizden gelmiş ise, ne şekilde emr edilirse öyle hareket edeceğini bildirmiştir. Ancak sefere gidebilmesi için, Şam ve Irak'da zahire sıkıntısı çekilmesi dolayısıyla, maiyyetinde olan Urbânın bir yıllık ihtiyacı olan erzakın temini için Diyarbekir beğlerbeğine emr verilmesini arz etmiştir. Bunun üzerine kendisine 18 Muharrem 973/15.08.1565 tarihinde gönderilen cevâbi hükümde, az aşağıda temas edileceği gibi, bu tarihte Basra'nın muhasaradan kurtulması haberinin İstanbul'a ulaşması üzerine, kendisinin hareket etmesine ihtiyaç kalmadığı, yerinde kalması, ilerde Basra'ya veya başka bir yere hizmet düşerse ihtiyaç duyulan zahirenin temin edileceği bildirilmiştir³⁸.

2. Basra Üzerindeki Urbân Muhâsarasının Kaldırılması ve Cezâyir-i Irak Üzerine Sefer Kararı Alınması

18 Muharrem 973 / 15.08.1565 tarihinde Bağdad beğlerbeğine yazılan hükümde Basra'yı muhasara eden Urbânın muhasarasının def edildiği doğru ise³⁹, Basra beğlerbeğisi Ferruh Beğ⁴⁰ ile haberleşerek Basra'ya yardım için Diyarbekir'den sevk olunan sancakların askerlerine yerlerine dönmeleri için

³⁷ BOA, MD, 6, s. 601/1323.

³⁸ BOA, MD, 5, s. 53/122.

³⁹ Muhasaranın bertaraf edildiğine dair önceki hükümlerde her hangi bir atıf bulunmamaktadır. Ancak muhasaranın kırıldığı ve Basra'da tehlikenin geçtiği haberleri bu tarihte İstanbul'a ulaşmış olmalıdır.

⁴⁰ Ferruh Paşa Lahsa beğlerbeğisi iken 5 M. 973 / 02.08.1565 tarihinde vilâyet ahâlisi ile hüsn-i zindegânî üzere olması dolayısıyla kendisine Basra beğlerbeğiliği tevcih edilmiş, Lahsa'ya yeni beğlerbeği gelinceye kadar zabt ve styânet-i vilayete kâdir beğlerden birini yerine muhafaza hizmetine tayin etmesi tenbih edilmiştir. BOA, MD, 5, s. 8/23. Bir diğer kayıta ise Ferruh Paşa, 3 Muharrem 973 / 31 Temmuz 1565 tarihinde mazul olan Mehmed Paşa'nın yerine Lahsa beğlerbeğiliğinden Basra beğlerbeğine tayin olunmuştur. Özergin, a.g.e., s. 31, sıra no 277 – 278.

icazet verilmesi emr olunmaktadır⁴¹. Kezâ daha önce bizzat eyâleti askeri ile Basra imdadına gitmesi emr olunan Şehrizol beğlerbeğisine de her ne mahalde bulunursa beğlerbeğiliğine bağlı sancak askerleriyle Şehrizol'a dönüp memleketin muhafazası ile meşgul olması emr edilmiştir⁴².

Ancak Şehrizol beğlerbeğisine yazılan ve kendisinin maiyyetindeki kuvvetlerle birlikte bir an önce Basra'ya erişmesini emreden 28 Zilkade 972 / 27.06.1565 tarihli tekid ve isticâl hükmü⁴³ henüz ulaşmadan, kendisi Diyarbekir eyaletinden maiyyetine memur olan sancaklar ile birlikte Basra'ya hareket etmiş iken Basra'ya imdad için yolda olduğunu bildirmek amacıyla önceden gönderilen ulakların geldiği ve şehri kuşatan düşmanın firar ettiği ve Basra için tehlike kalmadığı haberlerini getirdiklerini, Bağdad taraflarında ise zahire sıkıntısı (kaht) olduğundan yanındaki askere icazet verdiğini arz etmesi üzerine kendisine 27 Muharrem 973 / 24.08.1565 tarihinde yazılan hükümde, eyaleti askerini dağıtmadan daima hazır bulundurarak gerek Basra tarafından ve gerekse İran ahvalinden gafil olmaması tenbih olunmuştur⁴⁴. Basra muhasarasının kaldırılması ve muhafazası için alınan tedbirlerle ilgili daha geniş bilgiyi Şehrizol beğlerbeğisine yazılan bir sonraki hükümde buluyoruz. Buna göre kendisine yazılan 28 Zilkade 972 / 27.06.1565 tarihli tekid ve isticâl hükmü ulaşmadan bir gün önce Basra imdadına erişmek üzere yolda Bağdad yakınlarında bulunduğu sırada, yani 2 Muharrem 973 / 30.07.1565 tarihinde yazdığı arzda, daha önce Bağdad ve Şehrizol'dan gönderilen yeniçeriler ile muhafazadaki diğer askerlerle ile kaleden çıkılıp düşmanla yapılan savaşta düşman perakende bir şekilde kaçarak mekânlarına sığınmıştır. Bunun üzerine Bağdad beğlerbeği Mustafa Paşa Musul beği Sinan Beği sancağı askeri ve Şehrizol kullarından ikiyüz nefer yeniçeri ve ikiyüz nefer gönüllü tedarik ederek nevbetci tarikıyla Basra muhafazasına göndermiştir⁴⁵.

3. Cezâyir-i Irâk-ı Arâb Seferinin Planlanması

Basra'yı muhasara eden Urbanın geri püskürtülüp, muhasaradan kaldırıldığıının haber alındığı tarih olan 18 Muharrem 973/15.08.1565'de Basra

⁴¹ BOA, MD, 5, s. 51/118.

⁴² BOA, MD, 5, s. 51/118. Bağdad beğlerbeğisine yazılan hükmün bir sureti makale metninde belirtilen şartla Şehrizol beğlerbeğisine yazılmıştır.

⁴³ Az yukarıda muhtevası zikredilen tekid ve isticâl hükmü için bkz. BOA, MD, 6, s. 600/1322.

⁴⁴ BOA, MD, 5, s. 51/153.

⁴⁵ BOA, MD, 5, s. 93/213.

beğlerbeğisi Ferruh Paşa'ya yazılan hükümde, Basra'yı muhasara eden Urbânın "mefsedet"inin Basra diyarından kaldırılması için sefer yapılmasına ve bunun için sefer tedarikine başlandığı bildirilmiştir. Ancak Basra'nın İstanbul'a olan uzaklığı dolayısıyla sefer planının merkezden yapılamıyacağı belirtildikten sonra bölgeye vukufiyeti sebebiyle bilinmesi gereken önemli hususlar hakkında kendisine bazı sualler yöneltmiş ve kimseye ifşa etmeden sorulan suallerin cevabını arz etmesi emr edilmiştir. Bu sualleri şöyle sınıflandırabiliriz: 1. Şatt üzerindeki cezâyirin geçidlerinin bilinmesi ve asi Urbânın hakkından hangi mevsimde daha kolay gelinebileceği, 2. Şatt üzerinden gönderilecek donanma ve zahire gemilerinin hangi mahalle kadar varmalarının mümkün olduğu, 3. Urbânın kalelerinin ve vilayetlerinin zabtının nasıl mümkün olduğu ve bunun için ne kadar atlı, piyade, tüfenkçi ve okçu (kemândar) gerektiğini, top, darbuzenden ve silahlardan hangi cinslerin o taraflarda kullanılmasının kolay ve mümkün olacağını bildirmesi, vukûfu olmıyan konularda ehl-i vukûf olanlardan malumat edinmesi emr edilmekteydi⁴⁶.

Bağdad'ın yeni beğlerbeğisi İskender Paşa'ya⁴⁷ yazılan 14 Rebiülevvel 973/09.10.1565 tarihli hükümde, muhtemelen yukarıdaki sorulara cevap niteliğinde, Basra beğlerbeği Ferruh Paşa'nın Cezâyir'in fethinin hangi tedbirlerle mümkün olacağına dair gönderdiği arzı özetlenmiştir. Hangi tarihte gönderildiği zikr edilmiyen arz'da, Basra eyaletine zarar verebilecek en kuvvetli düşmanın Cezâyir'deki Muâviye tayifesi olduğu ve onların yardımı olmadan kimsenin Basra'ya zarar vermesinin mümkün olmadığı, şimdiye kadar itâat eden Urbân'a da güven olunamayacağı ve her an isyan edebilecekleri, bir an önce Cezâyir için sefer hazırlıkları görülüp haklarından gelinmez ise daha sonra zabtının zorlaşacağı belirtilmiştir. Yapılması gereken hazırlıkları, Cezâyir'in üçyüz şatt olduğunu ve bütün kale ve köylerinin sular içinde olduğundan basit bir muharebe ile almamıyacağı belirtildikten sonra, şu şekilde sıralanmıştır. Birecik'de beşyüz ve Bağdad'da ikiyüz gemi inşa edilip, topları ve cenkçileri hazırlandıktan sonra ilkbahar'da iki bin dergâh-ı muallâ yeniçerisi, beş bin atlı, on bin okçu (kemândar) Kürt hazırlanmalıdır. Birecik'ten Fırat üzerinden gelecek gemiler ile Bağdad'da inşa edilip Bağdad beğlerbeğisinin emri altında Dicle üzerinden gelecek gemilerin buluşması ile Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği ve Sadru'd-dâr denilen mevkiide bir kale inşa edilmelidir. İnşa edilecek

⁴⁶ BOA, MD, 5, s. 51/119.

⁴⁷ İskender Paşa 4 Muharrem 973 / 1 Ağustos 1565 tarihinde Diyarbekir beğlerbeğiliğinden azl olunan Kara Mustafa Paşa'nın yerine Bağdad beğlerbeğiliğine tayin edilmiştir. Özergin, a.e. s. 31, sıra no 283 - 284.

kalenin içine ikiyüz atlı, dörtyüz kemândâr ve tüfenkçi konulmalıdır. Bundan sonra Bağdad'dan gelen askere takviye bazı askerlerle Basra askeri birlikte Şattı-ı Tavîl denilen nehrin üzerinde başka bir kale inşa ederek her iki taraftan düşmanın Cezâyir'in dışına çıkması önlenmelidir. Ayrıca Şattü'l-Arab vilayeti Cezâyir'e havale olup bendler yapılarak nehirden su temin edip ziraatlarını bu su ile yaptıklarından, asker bu bendleri yıkarak sularını kesip ziraatlerini engeller ise, Cezâyir halkının zaruri olarak oğullarını rehine verip, kanun üzere beşde bir vergilerin (humusların) vermek zorunda kalacaklarından hasıl olacak para ile Basra ve Cezâyir'deki kalelerin giderleri karşılanacağı gibi hazineye de para gönderme imkanının olacağı arz edildiği belirtilmiştir. Arzın özetlenmesinden sonra, Birecik'te dörtyüz parça gemi inşasına dair emirlerin verildiği ve gemilerin inşası hususunda kendisinin dahi dikkat ve ihtimam göstermesi vurgulandıktan sonra Basra beğlerbeğinin düşmanın defî için arzında belirttiği hazırlık ve tedbirler hakkındaki mütalaasını değerlendirerek, gerek Cezâyir'in fethedilecek yerlerinin fethi gerekse memâlik-i mahrûsede olan düşmanların zararlarının giderilmesinin Basra beğlerbeğinin teklif ettiği şekilde mi yoksa başkaca ne şekilde mümkün olduğuna dair görüşlerini arz etmesini ve buna göre sefer için bir an önce hazırlıklara girişileceği ve yapılacak seferin hazırlıklarının kendisine havale edildiği bildirilmiştir⁴⁸.

Bağdad beğlerbeğliğine tayin emrini aldıktan sonra Bağdad'a gitmek için Diyarbekir'den hareket edip yirmisekiz günde Musul'a varan ve orada bazı mukataaların düzenlenmesi ve zahire tedariki için bir hafta kalarak tekrar yola koyulan İskender Paşa'nın 28 Cemâziyelevvel 973/21.12.1565 tarihinde Tîkrit'e yakın bir menzilden gönderdiği arzda, Bağdad ve Basra'da mevcut vaziyet hakkında önemli bilgiler vermiştir. 23 Cemâziyelâhır 973 / 15.01.1566 tarihinde kendisine yazılan hükümde muhtevası özetlenen arza göre, Basra beğlerbeğinin ulakla adamı gelerek daha önce Basra'yı muhasara eden Urbânın yine hareket halinde olduğunu haber vermiş ve yine aynı menzilde kendisine ulaşan sâbık Bağdad defterdârı Hamza'nın Bağdad hazinesinde bir akça para olmadığını ve zahirenin henüz gelmekte olduğunu bildirmiştir. Keza aynı şekilde Basra'nın ihtilal üzere olduğunu ve hazinesinde para bulunmadığı da arzda belirtildikten sonra, eyaleti gelirlerinden para tahsil edilinceye kadar emr edilecek işler için Diyarbekir hazinesinden bir miktar para temin edilmesi, tedariksiz işe başlamak mümkün olmayacağından Diyarbekir'den gönderilecek zahire için beğlerbeğine

⁴⁸ BOA, MD, 5, s. 150/353.

emirler verilmesi, Birecik'de inşasına emir verilen gemilerin inşasının hızlandırılması için tekid hükümleri gönderilmesini arz etmiştir. Kendisine, zahire ve gemilerin inşası hususunda ilgililere gerekli tekit emirlerinin gönderildiği, Bağdad hazinesinin şimdiye kadar yeterli iken şimdi niçin kifâyet etmediğinin sebebini araştırması, bakayanın tahsiline gayret etmesi, zahire ve mühimmat hususunun önemli olduğu ve bunların vakit ve zamanıyla temin edilmesi için gayret göstermesi emredilmiştir⁴⁹.

Yine 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566 tarihiyle Bağdad beğlerbeğine yazılan hükümde, Ferruh Paşa'ya düşmanın hakkından gelinmesinin ve Cezayir'in fethinin tedarikinin ne şekilde mümkün olacağına dair kendi fikirlerini ve bilmediklerini ehl-i vukufdan sorarak arz etmesi için tevcih edilen suallerle ilgili arzının suretinin kendisine gönderildiği belirtildikten sonra, Ferruh Paşa'nın istediği asker ve silahın hayli fazla olduğu vurgulanmış, sefer planı ve hazırlıkları konusunda Basra beğlerbeğisinin arzında belirttiği hususlara katılıp katılmadığı kendisine sorulmuştur. Basra beğlerbeğisinin sefer planını desteklediği takdirde elde bulunan asker ve mühimmattan elde mevcut olanlarının miktarını, başka yerlerden temine ihtiyaç duyulanların nerelerden temin edilebileceği gibi hususlardaki görüşlerini arz etmesi kendisine bildirilmiştir. Ayrıca Birecik'te inşa edilmekte olan gemilerin durumu ve ne kadar asker alacağı hakkında inşaat emini olan Canpolad Beğ'den gelen arzın suretinde kendisine gönderildiği, Bağdad'da mevcut ve ziraat olunan zahirenin durumu ile yapılacak seferin zamanını bildirmesi emr edilmiştir⁵⁰.

⁴⁹ BOA, MD, 5, s. 316/822.

⁵⁰ BOA, MD, 5, s. 318/829. Cezayir üzerine sefer kararı alınmasından sonra seferin planlanması için Basra beğlerbeğinin kendi önerilerini ve bilmediği hususları ehl-i vukufdan sorarak arzetmesi için yazılan 18 Muharrem 973/15.08.1565 tarih BOA, MD, 5, s. 51/119 nolu hükmü yukarıda özetlenmişti. Yine Bağdad beğlerbeğine yazılan 14 Rebiülevvel 973/09.10.1565 tarih BOA, MD, 5, s. 150/353 nolu hükümden özetlenen Basra beğlerbeğinin Cezayir vilayetinin fethi için alınması gereken tedbirler ve ihtiyaç duyulan asker ile mühimmat hakkındaki arzının aradaki zaman farkı dolayısıyla kendisine sorulan suallere cevap olarak gönderilmiş olması mümkün gözükmemekte ise de hükümde önerilen hazırlıklarla ilgili her hangi bir eleştirinin bulunmaması bu arzın Basra beğlerbeğinin sorulan suallere cevap olmaksızın doğrudan kendi sefer planı teklifi olduğu kabul edilebilir. Muhtevasını aktardığımız Bağdad beğlerbeğine yazılan bu hükümde ise, kendisine yöneltilen suallerin cevabı olarak gelen ve bir suretinin kendisine gönderildiği belirtilen fakat ayrıntıları verilmeyen Basra beğlerbeğinin arzında istediği asker ve mühimmatın miktarına ihtiyatla yaklaşmakta olması ve "kadar-ı hâcetden ziyâde fehm olunur" denilmesi hiç eleştiriye tabi tutulmayan BOA, MD, 5, s. 150/353 nolu hükümdeki miktarlardan farklı olabileceğini düşünmemize imkan verebilir.

4. Birecik'te Donanma İnşa Edilmesi

Fırat nehri, Birecik'ten itibaren geniş bir alana yayılarak ulaşımına uygun bir hale gelmektedir. Bu sebeple bölgeye hakim olan devletler, zamanın şartlarına göre yaptıkları ulaşım araçlarıyla kendi sınırları içinde sulh zamanlarında ticarî emtia, harp zamanında asker ve askerî emtia taşımakta nehir ulaşımından faydalanmışlardır. Ağaç temininin kolaylığı, akış yönünü tersine olması nehrin aşağılarına inen gemilerin geri dönüşünün imkansız kıldığından, gemilerin Birecik'te inşa edilmesi zaruri idi⁵¹.

Osmanlılar daha önceki ve sonraki seferlerde olduğu gibi⁵² bu Cezâyir seferi sırasında da Birecik'te gemiler inşa etmişler ve bu gemileri asker ve mühimmat sevkinde kullanmışlardır. Cezâyir-i Irak üzerine sefer kararı alınmasını müteâkip, Basra beğlerbeği Ferruh Paşa'nın arzında teklif ettiği donanmanın inşası için harekete geçilmiştir. Daha 18 Muharrem 973/15.08.1565 tarihinde Basra beğlerbeğisi Ferruh Paşa'ya yazılan ve Basra'yı muhasara eden Urbânın "mefsedet"inin o diyardan kaldırılması için sefer yapılmasına ve bunun için sefer tedarikine başlandığını bildiren ve yukarıda muhtevasını naklettiğimiz hükümden⁵³ bir gün önce, yani 17 Muharrem 973/14.08.1565 tarihinde Maliye tarafından gönderilen bir hükümle A'zâz u Kilis beği Canbolad Bey⁵⁴, Cezâyir seferine gidecek olan asker ve erzakı taşımak için Birecik'te ikiyüz asker, yüz zahire gemisi yapılmasına nâzir ve emin tayin edilmiştir. Galata'daki tersâne-i âmire neccârlarından mimâr Mustafa, üç nefer kürek düzücü (kürek ustası), iki nefer kalkancı ve bir nefer demirci olmak üzere toplam on kişi görevlendirilerek Canbolad Bey'in emrine gönderilmiştir. Daha sonra elli asker ve elli zahire gemisi olmak üzere yüz gemi artırılarak sayı dört yüze çıkarılmıştır. Masraflarının Halep hazinesinden karşılanması ve Halep defterdârının vereceği bir kâtib tarafından hesaplarının tutularak israfa kaçılmaması emredilmiştir. Ayrıca dikkati çeken bir konu da, Birecik'ten daha yukarılarda gemi yapılıp-yapılamayacağını araştırılarak rapor edilmesinin emredilmiş olmasıdır⁵⁵.

⁵¹ Ali Yılmaz, aynı tez, s. 167.

⁵² Birecik'te gemi inşası ve muhtelif zamanlarda buradan yapılan sevkiyatlar için bkz. Yılmaz, aynı tez, s. 167 vd.

⁵³ BOA, MD, 5, s. 51/119.

⁵⁴ Canbolad Bey'in ailesinin kimliği, hayatı, bulunduğu görevler ve katıldığı seferler, çocukları, imar faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şenol Çelik, "XVI. Yüzyılda Hanedan Kurucu Bir Osmanlı Sancakbeği: Canbolad Bey", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2002, c. 7, s. 1-34.

⁵⁵ Yılmaz, aynı tez, s. 171.

Maliye tarafından önceden gönderilen hükümlere mukabil *Mühimme*'de Birecik'te donanma inşası için emir verildiğine dair ilk bilgilere Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'ya yazılan 14 Rebiülevvel 973 / 09.10.1565 tarihli hükümde rastlıyoruz. Buna göre Cezâyir seferi hazırlıkları için Birecik'te dört yüz parça gemi inşası için emir verilmiştir. Gemilerin iki yüz parçası zahire nakli, yüzelli parçası ise asker nakli içindi. Bağdâd beğlerbeğinden bu gemilerin inşasında dikkat ve ihtimam göstermesi emredilmiştir⁵⁶. Yine Bağdad beğlerbeğine 22 Rebiülevvel 973 / 17.10.1565 tarihinde yazılan hükümde, Birecik'te Cezâyir mühimmâtı için inşa olunacak gemiler hususu A'zâz u Kilis sancağıbeği Canpolad ve Benî Rebî'a sancağıbeği Sinan Beğ'e emr edildiği belirtildikten sonra, gerekli mühimmâtın tedârikinde ve gemilerin inşasında takip edilecek yol hususunda gerekli ihtimamı göstermesi emr edilmiştir⁵⁷. Rodos muhafazasında bulunan Birecik beği Ahmed Beğ'e gönderilen hükümde ise, Rodos beği Rodos'a geri döndüğünden, kendisinin Birecik'e varıp sancağının muhafazasında bulunması ve Birecikde inşası emr olunan gemilerin inşasına memur olanlara, gerek inşasında ve gerekse kereste hazırlanmasında gereği gibi yardım etmesi emr edilmiştir⁵⁸.

Birecik'te inşa edilen donanma gemilerinin bir kısmının tamamlandığına dair ilk ipuçlarını Canpolad Beğ'e gönderilen 09 Cemâziyelâhır 973/01.01.1566 tarihli hükümden alıyoruz. Kendisine inşası tamamlanan gemilerin istihdamı zamanı gelinceye kadar güneşden ve yağmurdan zarar görmeyecek şekilde muhafaza edilmesi emr edilmiştir⁵⁹. Kezâ 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566 tarihinde gönderilen hükümde ise yüzelli parça geminin inşasının tamamlanarak suya indirmeye hazır olduğu ve iki yüz kadarının ise tamamlanmak üzere olduğuna ve her zahire ve asker gemisine ne kadar zahire ve ne kadar asker konulacağına dair arzının alındığı; kalanlarının inşasının hızla tamamlanması ve gemilerin suya ne vakit indirileceğinin zamanını Bağdad beğlerbeği ile haberleşilerek belirlenmesi ve suya inme zamanına kadar yağmurdan ve güneşden zarar görmeyecek şekilde muhafaza edilmesi emr edilmiştir⁶⁰. Zahire ve asker gemilerinin büyüklükleri hakkında fikir verecek olan bilgiler, Canpolad Beğ'in arzında bulunmasına rağmen, malesef hükmün metnine aks etmemiştir. Nihâyet gemilerin tamamının inşasının bitmek üzere olduğunu Kilis sancağıbeği Canpolad Beğ'in arz etmesi üzerine, bir önceki hükümde emr edildiği gibi, Bağdad beğlerbeğinden suya indirilmesi zamanı ile ilgili haber gelinceye kadar

⁵⁶ BOA, MD, 5, s. 150/353.

⁵⁷ BOA, MD, 5, s. 164/394.

⁵⁸ BOA, MD, 5, s. 208/518.

⁵⁹ BOA, MD, 5, s. 302/786.

⁶⁰ BOA, MD, 5, s. 315/821.

karada muhafazası için gönderilen eski hükmün mukarrer olduğu, gemilerin mühimmat ve levazımını da tamamladıktan sonra karada muhafaza edilmesi, bu işler tamamlandıktan sonra sancağına dönüp muhafazada bulunması, gemilerin muhafazası için Birecik beğine de hüküm gönderildiği kendisine bildirilmiş, aynı meâlde bir hükümde Birecik beğine yazılmıştır⁶¹.

Basra'da Gemi İnşası ve Basra'nın Takviyesi İçin Yapılan Hazırlıklar

Basra'nın savunmasını takviye etmek için mahallinde bir kısım hazırlıklara girişilmiş ve mahallinden temini mümkün olmayan eksiklikler merkeze arz edilmek suretiyle buldukları yerlerden temine çalışılmıştır. Hazırlıkların başında gemi inşası, top dökülmesi, kale muhafazası için tüfenk, barut, fındık, kurşun temini, mahlul gediklerin ehil olanlara tevcih edilmesi, sıkıntısı çekilen zahirenin ikmali, muhafaza için kapıkulu yeniçerilerinin gönderilmesi ve yerli asker yazılması şeklinde özetleyebiliriz. Ayrıca harice satılması yasak olan emtianın Cezâyir vilâyetine ve harice satılmaması için tekid hükümleri gönderilmiştir.

Basra'nın savunması için Basra'da bir kaç kadirge inşa edilmiş, ancak inşa edilen gemiler için kürekçi sıkıntısı çekildiğinden Bağdad, Diyarbekir ve Haleb'de siyasete mahkum olmayıp suçları sabit olup şer'an hüküm giymiş mücrimlerin kürekçi olarak istihdam edilmek üzere isimleri ve suçlarının defteri ile Basra'ya gönderilmesi, hazırlanan defterin bir suretinin İstanbul'a irsali için Bağdad, Diyarbekir ve Haleb beğlerbeğilerine hükümler gönderilmiştir⁶². Diyarbekir beğlerbeği 18 Şaban 973/10.03/1566 tarihinde gönderdiği arzda mücrimlerden temin edilmesi istenilen kürekçilerin toplanması için

⁶¹ BOA, MD, 5, s. 324/849. Canpolad Beğ yazılan ve yüzelli kadar geminin inşasının tamamlandığını ve gemilerin alacağı asker ve zahire miktarını bildiren arzının alındığı ve gemileri karada muhafaza etmesi emr edilen 821 nolu hükümle gemilerin tamamının inşasının bitmek üzere olduğunu bildiren ve yine aynı şekilde karada muhafazasını emr eden bu 849 tarihli hüküm *Mühimme Defteri*'nde aynı tarihle, yani 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566 gün tarihi ile kayıtlıdır. Ancak birinci hükmün gönderilmek üzere çavuşa veriliş tarihi 28 Cemâziyelâhır 973/20.01.1566 ve ikinci hükmün çavuşa veriliş tarihi 03 Receb 973/24.01.1566'dır. Buradan, hükümlerin deftere kayıt tarihinin aynı olmasına rağmen, her iki hükme konu olan Canpolad Beg'in arzlarının birbirini müteâkip gelmiş olabileceğine hüküm olunabilir.

⁶² BOA, MD, 5, s. 317/825. Aynı konuda Diyarbekir beğlerbeğine ve bir sureti Haleb beğlerbeğine gönderilen hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 317/826. Basra'da inşa edilecek gemiler için bazı lüzumlu maddelerin Birecik'den gemi ile gönderildiği, ancak gemilerin yolda Nehr-i İsa'nın taşıp geçmekte sıkıntı çekmeleri durumunda mümkün olan her türlü yardımı yaparak Basra'ya ulaşmalarını temin etmesi için Bağdad beğlerbeğine 01.C.973 / 24.12.1565 tarihinde yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 271/696.

Diyarbakir'de olan beğlere ve kadılara çavuşlar gönderilerek hepsinin bir yerde toplanıp gönderilmek üzere olduklarını bildirmiştir⁶³.

Bir diğer savunma hazırlığı ise yeni toprak dökülmesidir. Basra beğlerbeği üstad topraklara toprak döktürmek için ihtiyaç duyduğu fakat Basra'da bulunmayan malzemelerin buldukları yerlerden temin edilmesi için arzda bulunmuştur. Buna göre bakır kaynatmak için ikiyüz kelek ardıç odunu, kalıp için beş kelek toprak, iki kantar demir teli ve sekiz kantar kalaya ihtiyaç bulunmaktadır. Gerekli olan malzemelerin temin ve irsali için Diyarbakir, Şehrizol ve Bağdad'a hükümler yazıldığı kendisine bildirilmiştir⁶⁴. Toprak dökmek için lüzumlu olan, ancak Basra'da bulunmayan ikiyüz kelek ardıç odununu Şehrizol eyâletine bağlı Harir sancağından temin edip, Basra'ya gönderilmek üzere Bağdad'a göndermesi için Şehrizol beğlerbeğine hüküm yazılmıştır⁶⁵. Kalıp için gerekli toprağın Hasankeyf'den temin edilmesi ve demir teli ile kalayı tedarik edip, Basra'ya gönderilmek üzere Bağdad'a göndermesi için Diyarbakir beğlerbeğine, Diyarbakir ve Şehrizol'dan tedarik edilip Bağdad'a ulaştırılacak malzemeleri Basra'ya göndermesi için Bağdad beğlerbeğine ayrı ayrı hükümler yazılmıştır⁶⁶. Diyarbakir beğlerbeği 18 Şaban 973/10.03/1566 tarihinde gönderdiği arzda istenilen malzemeden beş kelek toprakla, yeteri kadar bulunmadığından ancak mevcut bir kantar bir vukıyye demir telini Bağdad beğlerbeğine gönderdiğini bildirmiş, sekiz kantar kalayın gönderilip gönderilmediğinden bahs etmemiştir⁶⁷.

Basra'nın savunmasını takviye için alınan tedbirlerden birisi de, muhafaza kuvvetlerinin takviyesi idi. Basra'daki muhafız gediklerinin yasak olmasına rağmen yerliye ve Arab tayifesine ve gediğinde hizmet etmeyen sancakbeği âdemlerine verildiği haber alınması üzerine bu zümrelere gedik verilmesinin yasak olduğu, verilmek icab edince yarar Türkistan ve Kürdistan yiğitlerine ve Rum âdemlerine ve kul-oğlu kul-karındaşlarına verilmesi için Basra beğlerbeğine tenbih ve tekidde bulunulmuştur⁶⁸.

⁶³ BOA, MD, 5, s. 503/1371.

⁶⁴ BOA, MD, 5, s. 319/832.

⁶⁵ BOA, MD, 5, s. 318/830.

⁶⁶ Diyarbakir'e yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 317/828. Şehrizol'a yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 318/830. Bağdad'a yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 320/834. Bağdad, Basra, Diyarbakir ve Şehrizol'a bu hususlarda yazılan her dört hükmün deftere kayıt tarihi 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566'dır.

⁶⁷ BOA, MD, 5, s. 503/1371.

⁶⁸ BOA, MD, 5, s. 25/65.

Basra beğlerbeği, Basra'nın etrafının atlı asker ile cenk etmeye uygun olmadığını, yayaya ihtiyaç duyulduğunu arz etmiştir. Bunun üzerine Şehrizol'da bulunan Gazihan yeniçeri bölüğünün nevbetci tarikiyla Basra'ya gönderilmesi için Şehrizol beğlerbeğine emr verilmiş⁶⁹, bu emir müteâkiben teyid edilmiştir⁷⁰. Kapıkulu yeniçerilerinden başka, Basra beğlerbeği âdeme ihtiyaç duyulduğunu arz etmesi üzerine, kifayet mikdarı askeri Bağdad'da bulunan yarar Rum yiğitlerinden yazması, Rum yiğitleri yetmezse yarar Kürd yiğitlerinden yazıp defteri ile birlikte Basra'ya ve defterin bir suretini de İstanbul'a göndermesi Bağdad beğlerbeğine emr edilmiştir⁷¹.

Basra'nın takviyesi için yapılan hazırlıkların yanında üzerinde durulan önemli bir konu da ülke dışına satılması yasak olan emtianın Ulyanoğlu vilayetine de satılmaması konusudur. Basra beğlerbeğine 11 Muharrem 973 / 08.08.1565 tarihinde yazılan hükümde Basra'dan Cezâyir'e ve vilayet haricine demir, kurşun ve harp aletleri ile at ve zahire verildiğinin haber alındığı belirtilmiştir. Darü'l-harb'e harp aletleri, at ve zahire verilmesinin yasak olduğu hatırlatıldıktan sonra Cezâyir'e ve başka yerlere bunlardan her hangi birisininin verilmemesi ve bunu önlemek için serhadlerin muhafazasına bizzat itina etmesi, emre muhalif hareket edenleri yakalayarak haps ederek isimlerini arz etmesi tenbih olunmuştur⁷². 03 Cemâziyelevvel 973 / 26.11.1565 tarihinde Bağdad beğlerbeğine yazılan ve bir sureti de Basra beğlerbeğine gönderilen hükümde ise isyan üzere olan Ulyanoğlu vilayetine zahire ve silah, gemilerinin kalafatı için lüzumlu olan maddelerden başka kereste verildiğinin ve ayrıca Cezâyir'deki ölülerin Osmanlı topraklarında defn olunduğunun haber alındığı hatırlatıldıktan sonra, bunların önlenmesi emr edilmiş ve asilerin Osmanlı ülkesinden "tarîk-ı intifâ'ını sedd" etmeleri tenbih olunmuştur⁷³. 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566 tarihinde Basra beğlerbeğisine yazılan hükümde ise Ulyanoğlu vilayetine o bölgeden hâlâ demir, kurşun ve tüfenk verildiği ve bir tüfengin beşer-onar kuruşa satıldığı haber alındığını ve bunun önlenmesi için basiretle hareket etmesi emr edilmiştir⁷⁴.

⁶⁹ BOA, MD, 5, s. 317/827.

⁷⁰ BOA, MD, 5, s. 352/930. Bu hükümlerden birincisinin tarihi 23 Cemâziyelâhır 973/15.01.1566, ikincisinin ise 06.B.973/27.01.1566'dır.

⁷¹ BOA, MD, 5, s. 319/833.

⁷² BOA, MD, 5, s. 25/67.

⁷³ BOA, MD, 5, s. 232/597.

⁷⁴ BOA, MD, 5, s. 319/833.

Cezâyir Seferinin Tehiri ve Basra'nın Muhafazası İçin Alınan İhtiyat Tedbirleri

Cezâyir'e sefer yapılması için tüm bu hazırlıklar sürdürülürken, Rumeli'ne sefer kararı alınması dolayısıyla Cezâyir seferinin tehir edildiğinden bahs edilmeksizin⁷⁵, 06 Receb 973/27.01.1566 tarihiyle Bağdad beğlerbeğine gönderilen hükümde⁷⁶ daha önce Basra'yı muhasara eden Urbânın yine Basra'ya hücum etmek üzere hareketlendikleri istimâ olduğundan⁷⁷, eğer haber alındığı gibi Basra ve nevâhisine tecavüz ederlerse Basra beğlerbeğine yardım gerektiğinden, gerekli olan asker ve mühimmatı göndermek suretiyle kendisine yardımcı olunması ve Basra'ya yapılacak her türlü yardımın tedariki kendi reyine havale olduğu ve bu hususlarda Basra beğlerbeği ile haberleşip düşmanın hareketinden gaflet olunmaması emri verilmiştir. Aynı hükmün bir sureti, ihtiyaca göre bizzat gitmek veya kifayet miktarı asker göndermek suretiyle yardımda bulunması şartıyla, Şehrizol beğlerbeğine gönderilmiştir⁷⁸. Kezâ aynı tarihte Bağdad ve Şehrizol beğlerbeğine ihtiyaç halinde yardım için nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair emirler verildiği hatırlatıldıktan sonra, düşmanın Basra vilayetine zarar kasdıyla harekete geçmesi durumunda anılan beğlerbeğiler ile haberleşerek Basra'nın müdafaası hususunda birlikte hareket etmesi için Basra beğlerbeğine hüküm gönderilmiştir⁷⁹.

Bağdad beğlerbeğine 27 Receb 973/17.02.1566 tarihinde yazılan hükümde ise Cezâyir'in ahvali ve fethinin ne şekilde mümkün olacağına ve temin edilecek askerle ilgili defterin alındığı belirtildikten sonra ilkbaharda Rumeli'ne yapılacak sefer dolayısıyla, muhtemelen Bağdad beğlerbeğinin arzında istediği, Şam'dan ve İstanbul'dan asker gönderilemeyeceğinden Cezayir

⁷⁵ Rumeli'ne yapılacak sefer dolayısıyla sefere memur edilmeyip yerlerinde kalarak muhafazada bulunmaları ve serhad beğlerbeğilerinin İran ile sulha riayet edip sulhu bozucu davranışlardan kaçınmaları için Erzurum, Bağdad, Van, Şehrizol, Şam, Haleb, Basra, Lahsa, Diyarbekir, Rum ve Zü'l-kadriyye beğlerbeğine yazılan ilk hükmün tarihi 25 Şaban 973/17.03.1566'dür (bkz. BOA, MD, 5, s. 464/1247). Aynı mealdeki ikinci hükmün tarihi ise 25 Şevval 973/15.05.1566'dür (bkz. BOA, MD, 5, s. 587/1620). Bu ikinci hüküm Kanuni'nin sefer için Edirne'de bulunduğu sırada yazılmıştır; Kanuni'nin maiyyeti ile sefer için İstanbul'dan ayrılması ise 9 Şevval 973/29.04.1566'dır (bkz. BOA, MD, 5, s. 549/1500).

⁷⁶ Hükmün Basra beğlerbeği kethudası Zaim Perviz'e verilmesi tarihi 19 Receb 973/09.02.1566'dür.

⁷⁷ Urbânın hareket halinde olduğuna dair bu haberin kaynağı zikr edilmemekle beraber, Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın Diyarbekir'den Bağdad'a tayin emrini aldıktan sonra beğlerbeğiliğine gitmek üzere yolda iken Tikrit'e yakın bir mahalde Basra beğlerbeğinin utakla adamının gelerek düşmanın harekete geçmek üzere toplamak niyeti olduğunu haber verdiğini Bağdad beğlerbeği İstanbul'a arz etmiştir. BOA, MD, 5, s. 316/822.

⁷⁸ BOA, MD, 5, s. 248/920.

⁷⁹ BOA, MD, 5, s. 353/933.

seferinin tehir edildiği kendisine bildirilmiş ve düşmanın Basra'da harekete geçme ihtimaline karşı alınacak tedbirler sıralanmıştır. Düşmanın harekete geçmesi durumunda Diyarbekir eyâletindeki ümerâ-i ekrâddan, Bağdad beğlerbeğinin gönderdiği defterde tayin ettiği miktarda cenkci ve tüfenkci ile Ergani ve Siverek askeri, Mir İbrahim-oğlu Ahmed askeri ile bizzat varması, Âmid kulları ile sâyir aşâyirden tayin olunan askerlerin gerektiğinde Basra'nın yardımına gitmeleri için her birine müstakil olarak hükümler yazılmış ve kendilerine ulaştırılmak üzere Diyarbekir beğlerbeğine gönderilmiştir. İhtiyaç halinde memleket muhafazası için yeteri kadar asker bırakarak kendi eyâleti askeri ve Diyarbekir'den gönderilecek askerlere serdar olarak Basra'nın yardımına gitmesi için Şehrizol beğlerbeğisine hüküm gönderilmiştir. Kezâ düşmanın ahval ve hareketini tecessüs edip Basra beğlerbeği ile haberleşerek gerektiğinde diğer eyaletlerden tayin edilen kuvvetlerin harekete geçirilmesi, Bağdad'dan kifayet miktarı asker tayini ile Basra'ya sevki ve sâir hususlarda alınacak tedbirleri alıp icrasına nezaret etme görevi Bağdad beğlerbeğine verilmiştir. Eğer asker göndermek icap ederse ihtiyaçlarını karşılamak üzere Haleb'den yüzelli bin kile arpa ve elli bin kile buğday, Diyarbekir'den ikiyüzbin kile arpa, yüz bin kile buğday ve un göndermeleri için beğlerbeğilerine hükümler gönderildiği de kendisine bildirilmiştir⁸⁰. Müteâkiben Haleb'den gönderilecek terekenin gönderilmesinin geciktirilmeyip acilen Birecik'te inşa olunan gemilere yüklenerek gönderilmesi için Haleb beğlerbeği ile defterdarına ve Birecik'den gönderilen zahire gemilerinin eğer Bağdad'a ulaştılar ise orada hıfz edilmesi için Bağdad beğlerbeğine hükümler yazılmıştır⁸¹.

Cezayir seferinin tehir edilmesi üzerine Basra'nın muhafazası için alınıp Bağdad beğlerbeğine tebliğ edilen kararlar, Cezayir seferinin geri bırakılmasının sebebi belirtildikten sonra, kendi beğlerbeğilikleri ile ilgili olanları ayrı ayrı Şehrizol, Diyarbekir ve Haleb beğlerbeğilerine yazılan hükümlerle bildirilmiştir⁸². Basra beğlerbeğine gönderilen hükümde de seferin tehiri sebebi belirtildikten sonra, Urbânın tecavüz ihtimali olduğunda anılan beğlerbeğiler ile haberleşip kararlaştırıldığı üzere tayin olunan askeri getirterek Basra'yı gereği gibi muhafaza etmesi emr edilmekteydi⁸³. Ayrıca Bağdad beğlerbeğinin Basra'ya yapılacak seferde ekrâd beğlerinin çıkaracakları tüfenkçi ve piyadeyi

⁸⁰ BOA, MD, 5, s. 386/1024.

⁸¹ Haleb beğlerbeğine ve defterdarına yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 509/1388, Bağdad beğlerbeğine s. 509/1389.

⁸² Şehrizol beğlerbeğine gönderilen hümm için bkz. BOA, MD, 5, s. 387/1025, Diyarbekir için s. 387/1026, Haleb için s. 388/1028.

⁸³ BOA, MD, 5, s. 388/1027.

gösteren defterde⁸⁴ geçen beğlere ihtiyaç duyulduğunda kendilerine tayin olunan miktarda tüfenkçi, piyade ve sayir askerle azık ve sayir mühimmatları ile birlikte gerektiğinde Basra'nın yardımına gitmeleri için ayrı ayrı hükümler gönderilmiştir. Buna göre İmadiye hakimi Sultan Hüseyin Beğ 2000 tüfenkçi ve cenkçi, Bahâeddin Beğ⁸⁵ 50 tüfenkçi ile 200 piyade, Palu hakimi Hüseyin Beğ 50 tüfenkçi ile 200 piyade, Kasım Beğ 25 tüfenkçi ile 150 piyade, Han Abdal Beğ 25 tüfenkçi ile 200 piyade, Servi Abdal Beğ 300 piyade, Bedir Beğ ve oğlu 50 tüfenkçi ile 300 piyade, Yakub Beğ 10 tüfenkçi ile 100 piyade, Mir İbrahim-oğlu Ahmed Beğ kendisi bizzat sefere gitmek şartıyla 50 tüfenkçi ile 100 piyade, Ergani beği sipahileri ile birlikte, Siverek beği bizzat sipahileri ile birlikte, Bidlis beği 50 tüfenkçi, Genç sancağından 150 piyade, Kulp Beği Alihan Beğ 50 tüfenkçi ile 10 piyade, Pertek beği Rüstem Beğ 100 piyade, Mazgird beği Keyhüsrev Beğ 50 piyade, Sağman beği Pelin Beğ 30 piyade, Esi beği Ali Beğ 200 piyade, Diyarbakir'de olan aşâyirden Pisyan ve Bocyan aşâyiri 400 piyade, Mardin aşâyirinden 500 piyade, Şehrizol kalelerinde muhafazaya lazım olandan fazla hisar erleri ve azebler, Âmid, Mardin ve Hasankeyf ve gayrıdaki kalelerden 300 nefer tüfenkçi⁸⁶ tayin olunmuştur⁸⁷. Diyarbakir beğlerbeği 18 Şaban 973/10.03/1566 tarihinde gönderdiği arzda daha önce Basra üzerine gelen Urbânın harekete geçmesi ihtimaline karşı ümerâ-i ekraddan ve Diyarbakir kulları ile sâireden tayin olunan askerlere yazılan hükümler çavuşlar ile gönderilip tenbih olunduğu ve her birinin gelecek emre hazır olduklarını bildirmiştir⁸⁸.

Basra'da zahire sıkıntısı

Halkın uğradığı zulüm ve haksızlıklar dolayısıyla perakende olup etrafa dağıldıklarının İstanbul'dan haber alınıp zulmün önüne geçilmesi için hüküm gönderilmesi üzerine, yeni beğlerbeği Ferruh Paşa bunların eski beğlerbeğiler zamanında olduğunu, bir haksızlık ortaya çıktığında davalarının şer'le

⁸⁴ Tayin olunacak askerin Bağdad beğlerbeği İskender Paşa marifetiyle hazırlandığı ve gerektiğinde emir olunan tüfenkçi ve piyadelerle Basra'nın yardımına gitmeleri için hükümler gönderilmesi hakkında bkz. BOA, MD, 5, s. 386/1024.

⁸⁵ Kendisine hüküm yazılan ümeradan bazılarının sancakları belirtilmeyip, sadece isimleri ve çıkaracakları asker miktarı kaydedilmiştir.

⁸⁶ Metinde "kürekçi" olarak kaydedilen bu üçyüz nefer "tüfenkçi" olmalıdır. Zira kalelerden tayin edildiği gibi BOA, MD, 5, s. 503/1371 nolu hükümde bu üçyüz neferden "tüfenk-endâz olarak bahs edilmektedir.

⁸⁷ BOA, MD, 5, s. 389-390/1029.

⁸⁸ BOA, MD, 5, s. 503/1371.

görüldüğünü ve reâyâdan dağılanların istimâletle yerlerine döndürülerek vilayetin günden güne mamur hale getirildiğini arz etmiştir. Ancak Basra'yı Urbânın muhasarası sırasında reâyânın mahsulünün yağmalanması ve müteâkip sene de zirâat yapılamaması, çevreden de zahire gelmemesi büyük bir zahire sıkıntısına sebep olmuştur. Beğlerbeğinin bu sıkıntıyı arzetmesi üzerine Basra'ya kifâyet miktarı zahire temini için Bağdâd beğlerbeğine emir gönderildiği kendisine bildirilmiştir⁸⁹. Basra'nın ihtiyacı olan zahireyi sevk etmeleri için Bağdad beğlerbeğine, keleklerle göndermesi için Diyarbekir beğlerbeğine ve kezâ Birecik'te inşa olunan gemilerden yirmi tanesiyle zahire göndermesi için Canpolad Beğ'e hükümler yazılmıştır⁹⁰.

Aynı dönemde Bağdad'da da benzer sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Diyarbekir beğlerbeğiliğinden Bağdad'a tayin olunan İskender Paşa daha yolda iken, muhtevasını yukarıda özetlediğimiz 28 Cemâziyelevvel 973/21.12.1565 tarihli arzında, Tikrit yakınlarında eski Bağdad defterdarı Hamza kendisine gelerek Bağdad hazinesinde para olmadığını bildirdiğini İstanbul'a arz etmesi üzerine, kendisine eskiden kifayet eden hazinenin şimdi niçin yetmediğini araştırması emr edilmişti⁹¹. İskender Paşa cevap olarak Bağdad diyarının ekseri mahsulünün su harkları açılıp ziraat yapılmasıyla elde edildiğini, harkların bakımı ihmal edilip sulama yapılmadığı, tohuma da sıkıntı çekildiğinden ziraatten mahsul alınmadığı, ayrıca mukataaların çoğunun müflisden müflise satılıp üç-dört yıl muhasebelerinin görülememesinden dolayı gelir elde edilemediği, bir çok bidatler ihdas olunup haksız yere cerimeler alınması dolayısıyla reâyânın vatanlarını terk ettiğini arz etmiştir. Bağdad'ın yeniden ihyası için ise bazı tedbirler aldığını belirtmiş ve bunları şöyle sıralamıştır; Vatanlarını terk eden reâyânın istimâletle yerlerine döndürülmesi, ellerindeki tohumluğu saklayanlardan tohumların alınarak boş kalan arazilerin bir kısmının ektirildiği bir kısmının da ektirilmesi için çalışıldığı, mukataaların teftiş edildiği, bakayanın tahsiline başlandığını, eğer her hangi bir sefere çıkılmak icap etmezse, vilayetin bir-iki yıl içinde mamur hale gelebileceğini ve tahsil edilecek hazinenin kendisine yeteceğini bildirmiştir⁹².

Basra yolu üzerinde bulunan Kuruna mevzii tehlikeli ve muhataralı bir yer olup gelip-geçenlerin sıkıntı çekmeleri dolayısıyla muhafazası için Bayat

⁸⁹ BOA, MD, 5, s. 500/1361.

⁹⁰ Bağdad'a gönderilen hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s.500/1358, Diyarbakır'a s. 500/1359, Canpolad Beğ'e s. 500/1360.

⁹¹ BOA, MD, 5, s. 316/822.

⁹² BOA, MD, 5, s. 504/1373.

beği Mîr Hüseyin Beğ yirmi bin akça terakki ile tayin edilmiştir⁹³. Ancak tayin hükmünde bu mevkinin zahire sevkiyat yolu üzerinde olup olmadığına dair bir ipucu bulunmamaktadır.

Basra'nın İkinci Defa Muhasarası ve Muhafaza İçin Alınan Kararların Uygulanması

02 Zilhicce 973/20.06.1566 tarihinde Bağdad beğlerbeğine yazılan hükümde, Bağdad beğlerbeğinin Bağdad'ın zahire sıkıntısını ve sair ahvali ile Urbânın Basra'ya tekrar tecavüz ettiğini, asker ve zahireye ihtiyaç olduğunu arz ettiği belirtildikten sonra, Cezayir seferinin tehirinden sonra Basra'nın muhafazası için alınan ve yukarıda zikredilen ihtiyati tedbirlerin uygulanması için harekete geçilmiştir. Buna göre Şehrizol beğlerbeği lazım geldikde gecikmeksizin askeri ile varup erişmesi için Şehrizol beğlerbeğine, Haleb'den Bağdad'a elli bin altun gönderilmesi için Haleb beğlerbeğine, daha önce sayıları ve nerelerden ihraç edilecekleri tespit edilen yaya, okçu ve sair askeri tespit edilen defter mucibince bir an önce yola çıkarması, bol miktarda un, buğday ve arpayı mümkün olursa gemiler ile mümkün olmazsa kelekler ile göndermesi için Diyarbekir beğlerbeğine, kezâ asker ve bol miktarda zahire göndermeleri için ümerâ-i ekrâddan İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ ve Cizre hâkimi Bedir Beğ'e hükümler gönderildiği Bağdad beğlerbeğine bildirilmiştir⁹⁴. Bu planın uygulanması için her bir beğlerbeğine yapmaları gerekenler hususunda ayrı ayrı hükümler yazılmıştır. Diyarbekir beğlerbeğine yazılan hükümde, yukarıda belirtildiği gibi, ihtiyaç duyulan asker ve zahireyi göndermesi emrinin yanında Haleb'den Bağdad'a gönderilmesi emr edilen elli bin altunu sağ salim yerine ulaştırması emr edilmekteydi⁹⁵. Haleb beğlerbeğine ise Bağdad'a gönderilecek elli bin altunu Diyarbekir'e göndermesi, defterdara ise ellibin altunu Haleb hazinesinden vermesi için ayrı ayrı emirler gönderilmiştir⁹⁶. Kezâ Şehrizol beğlerbeğine kendi bizzat eyaleti askeri ve Diyarbekir'den gönderilecek askerle birlikte Basra'nın yardımına gitmesi, eyaletinden gerek kelek ve gerek başka nakil vasıtaları ile götürebildiği kadar zahire götürmesi ve Basra beğlerbeği ile haberleşerek Basra vilayetini düşmanın zararından muhafazası emr edilmiştir. Ayrıca kendisi eyaletinden ayrı iken Şehrizol muhafazasına İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ'in tayin edildiği

⁹³ BOA, MD, 5, s. 506/1381.

⁹⁴ BOA, MD, 5, s. 695/1964.

⁹⁵ BOA, MD, 5, s. 696/1965.

⁹⁶ Haleb beğlerbeğine yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 5, s. 696/1966, defterdarına s. 697/1968.

bildirilmiştir⁹⁷. Sultan Hüseyin Beğ'e ise Bağdad ve Basra'ya zahire ve asker göndermesi, kendisinin ise bizzat Basra'ya gidecek olan Şehrizol beğlerbeğinin yerine Şehrizol muhafazasında bulunma görevi verilmiştir⁹⁸.

Cezâyir Seferinin İcrası

Elimizde 04 Zilhicce 973-30 Muharrem 975 /22.04.1566-06.08.1567 tarihleri arasındaki *Mühimme* kayıtları mevcut olmadığından Basra muhasarasının bundan sonraki safhalarını takip edemiyoruz. Anılan zaman dilimi içerisinde taht değişikliği meydana gelmiş, Kanuni Sultan Süleyman vefat etmiş ve Sultan II. Selim tahta geçmiştir⁹⁹. Bir diğer önemli husus, tehir edilen Cezâyir seferinin yeniden icrası ile ilgili kararın hangi tarihte alındığının tespit edilememesidir. 01 Safer 975/07.08.1567 tarihinden itibaren mevcut *Mühimme* kayıtlarından Cezâyir seferinin icrasına yeniden başladığını anlıyoruz. Yine 04.01.975/11.07.1567 tarihinden itibaren sefer hakkındaki bilgileri *Nuhbe*'den takip etme imkanına kavuşmaktayız.

Aradaki kayıt boşluklarına rağmen daha önceden planlanan ve icrası Rumeli'ne yapılacak sefer dolayısıyla tehir edilen eski Cezâyir seferi planının aynen uygulamaya konulduğunu anlıyoruz. Plandaki en mühim ilave değişiklik, eyâleti askeri ile birlikte Cezâyir seferine gidecek Şehrizol beğlerbeğinin yerine Rum beğlerbeğinin kendi eyâleti askeri ile birlikte Şehrizol muhâfazasına tayin edilmesidir. Önceki Basra muhasarası sırasında ise eyaleti askeri ile Basra imdadına tayin edilen Şehrizol beğlerbeğinin yerine Şehrizol muhafazası İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ'e havale edilmiştir. Böylece Bağdad, Şehrizol, Diyarbekir ve Halep beğlerbeğilerinin fiili veya dolaylı destekleri ile icra edilmek istenilen Cezâyir seferinin daha ihtiyatlı bir çerçeveye oturtulmak istenildiği anlaşılmaktadır.

Rum beğlerbeği Ahmed Paşa'ya 19 Rebiülevvel 975/23.09.1567 tarihinde yazılan hükümde, kendisinin verilen emir üzerine Şehrizol muhâfazası için

⁹⁷ BOA, MD, 5, s. 697/1967.

⁹⁸ BOA, MD, 5, s. 697/1969. Kezâ asker ve zahire göndermesi için Cizre hâkimi Bedir Beğ'e Sultan Hüseyin Beğ'e yazılan hükmün bir sureti gönderilmiştir. Bağdad beğlerbeğine yazılan 1964 nolu hükümde Bedir Beğ'in ismi iki defa "Bekir" olarak zikr edilmiş ise de bu hükümden de anlaşılacağı gibi bu isim "Bedir" olmalıdır.

⁹⁹ Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatı, Sigetvar kuşatması sırasında, 20-21 Safer 974 / 6-7.9.1566'dır. Yerine 15 Rebiülevvel 974 / 30.9.1566 tarihinde İstanbul'a ulaşan Şehzade Selim tahta geçmiştir. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, c. 2, s. 352-353, 361.

eyâletinden kalkıp yolda giderken Şehrizol beğlerbeğisine mektup gönderip, muhafaza için asker ile nerelerde oturmanın münasib olduğunu ve Şehrizol'dan sefer için ne zaman çıkıp gideceğini sorması üzerine Şehrizol beğlerbeğinin gönderdiği cevâbi mektupta, Şehrizol'un henüz mamur olmamış memleket olması ve reâyâsının vahşi tayife olup fazla askere tahammülü olmaması sebebiyle Rum beğlerbeğisinin geniş ve ucuzluk memleket olması dolayısıyla Musul sancağında oturup etrafa nezâret etmesi, bir sancakbeği ile bir miktar askeri Erbil'e göndermesinin münasip olduğunu bildirmesi üzerine, kendisine kararlaştırıldığı gibi varıp muhafaza hizmetinde bulunması emr edilmiştir¹⁰⁰. Müttekâkiben 04 Rebiülâhır 975/08.10.1567 tarihinde gönderilen hükümde ise, Şehrizol beğlerbeğisinin tavsiyesi üzerine Musul'da oturması emrine hiç temas edilmeksizin, kendisinin Kerkük'te oturması ve yanındaki beğlerden ikisini Şehrizol kalesi muhafazasına tayin etmesi ve kimleri tayin ettiğini İstanbul'a bildirmesi, Gülanber kalesinin ve sairlerinin muhafazasına dikkat etmesi ve İran ahvalini tecessüs edip aldığı haberleri bildirmesi emr edilmekteydi¹⁰¹. Nihâyet muhâfaza mahaline varan Rum beğlerbeği Şehrizol ve sayir yerlere ümerâdan ve askerden kimleri tayin ettiğini ve bazı ehl-i fesâdı ele getirdiğini ve İran hakkında edindiği malumatı arz etmesi üzerine, kendisine Şehrizol beğlerbeği dönünceye kadar muhafazada dikkat üzere olması, beğlerbeği dönünce kendi askerini yoklayıp icazet vererek geri beğlerbeğiliğine dönmesi için emir verilmiştir¹⁰².

Cezâyir seferine serasker tayin edilen Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın yerine Bağdad muhafazasına Musul beği tayin olunmuştur. Buna dair gönderilen ilk hüküm mevcut değildir. Ancak 04 Rebiülâhır 975/08.10.1567 tarihinde gönderilen hükümde önceki hükmün geçerli olduğu ve gerek Bağdad kalesi ve gerekse vilâyetinin muhafazasında başkasına itimad etmeyip bizzat kendisinin her işe mübâşir olup etrafa göz-kulak olması tenbih olunmuştur¹⁰³.

Cezâyir seferine memur edilenlerden birisi de Ane sancakbeği Ebû Rîş Beğ idi. Daha önce Cezâyir seferine asker göndermesi için hüküm gönderilmiş, kendisi ise bizzat aşireti ile birlikte sefere gideceğini arz etmiştir. Bunun üzerine bizzat kendisinin sefere gitmesinden duyulan memnuniyet belirtilmiş ve Cezâyir

¹⁰⁰ BOA, MD, 7, s. 101/268.

¹⁰¹ BOA, MD, 7, s. 125/321. Memur olduğu Şehrizol muhafazasına varmadığı gibi Kalacıkaya köyünden Kanber'e, namzet olduğu kızıdan vazgeçmesi için zulmettiği ve şer'-i şerife söğdüğü bildirilen Sorkun alaybeği Musa'nın teftişi hakkında Divriği beği Mehmed'e yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 7, s. 173/460.

¹⁰² BOA, MD, 7, s. 263/741.

¹⁰³ BOA, MD, 7, s. 124/318.

seferi seraskeri İskender Paşa'nın maiyyetinde onun uygun gördüğü şekilde hizmet etmesi emr edilmiştir¹⁰⁴. Kezâ Ebû Rîş Beğ'in kabîle ve adamlarının Haleb'den özellikle sefer mühimmatı için yaptıkları alış-verişe müdahale edilmemesi için Haleb beğlerbeğine ve halkın terekesini taşıyarak maişetlerini temin etmelerine mani olunmaması için Hama beğine hükümler yazılmıştır¹⁰⁵.

7 numaralı *Mühimme Defteri*'inde 01 Safer 975/07.08.1567 tarihinden itibaren Ulyanoğlu muharebesine kadar Cezâyir seferinin lojistiğine ilişkin kayıtlar fazla yekün tutmamaktadır. Mevcut kayıtların en önemlisi 29 Rebiülevvel 975/03.10.1567 tarihiyle Diyarbekir beğlerbeğine yazılan hükümdür. Cezâyir seferi mühimmatı için Bağdad'a ne kadar zahire gönderildiğine dair Diyarbekir beğlerbeğinden önceden sorulan suale cevâben alınan arzda yirmüçbin dörtyüz yetmişiki kile buğday, yirmibin kırkiki kile un ve otuzbeşbin dokuzyüz yirmidokuz kile arpa irsal olunduğu, bundan başka Nusaybin kazasından altıyüz adet deveye sekizbin kile buğday ve dörtbin kile arpa, Hasankeyf kazasından ise keleklere külli miktarda buğday ve arpa yüklenerek gönderildiği bildirilmiştir. Kendisine sefer sona erinceye kadar kesintisiz zahire sevkine devam etmesi emr edilmiştir¹⁰⁶. Yine 13 Receb 975/13.01.1568 tarihinde Diyarbekir beğlerbeği ve defterdarına gönderilen hükümde Basra'ya gönderilen askerin aşırı zahire sıkıntısı çektiğinden bol miktarda zahire tedarik edilerek karadan veya nehir yoluyla mümkün olan en seri şekilde gönderilmesi emr edilmiştir¹⁰⁷. Bundan başka askerin ihtiyacı için elli kelek zahireyi Cezîre ülkesinden temin edip göndermesi için Cizre hâkimi Bedir Beğ-oğlu'na hüküm gönderilmiştir¹⁰⁸.

Cezâyir seferi, İstanbul'dan tayin olunan ikibin yeniçeri¹⁰⁹, ikiyüz nefer topçu neferi¹¹⁰ ile Canpolad Beğ'in ocaklık olarak mutasarrıf olduğu Kilis

¹⁰⁴ BOA, MD, 7, s. 116/302.

¹⁰⁵ Haleb beğlerbeğine yazılan hüküm için bkz. BOA, MD, 7, s. 112/292, Hama beğine s. 112/293.

¹⁰⁶ BOA, MD, 7, s. 117/305.

¹⁰⁷ BOA, MD, 7, s. 253/700.

¹⁰⁸ BOA, MD, 7, s. 257/719.

¹⁰⁹ Cezâyir seferin tamamlanmasını müteakip yeniçerilere inâm olunan akçanın dağıtılması için Yeniçeri Ağası'na yazılan hükümde bu sayı 1145 nefer olarak zikr edilmektedir. BOA, MD, 7, s. 547/1549. Ancak bu sayıya, az aşağıda zikr edileceği gibi, çavuşluk verilen ve bölüğe çıkarılan 5 nefer ile yararlılıklarından dolayı sîpahi-oğlanlığı ve silahdarlık verilen toplam 69 nefer dahil olmamalıdır.

¹¹⁰ Cezâyir seferinin tamamlanmasını müteakip dergâh-ı âlf topçularına ödenen mevacicin mahsubu sırasında Bağdad beğlerbeğinin 975 masar mevacibi için 75.540 ve recec mevacicleri için 67.984 akça, toplam 138.524 akça verildiğine dair ellerine temessük verdiği, ancak topçuların kaç nefer olduğu temessükte belirtilmediğinden isimlerinin ve toplam sayılarının bildirilmesi emr edilmektedir. BOA, MD, 7, s. 637/1777.

sancağı askeri ve Haleb eyaleti dahilinden Arab tayifesinden yazılan altıbin kadar askeri ve mühimmatın daha önceden inşa edilen asker ve zahire gemilerine 04.01.975/11.07.1567 tarihinde Birecik'ten binip Fırat nehri ile yola çıkmaları ile fiilen başlamıştır¹¹¹. Donanma ikinci menzilde harabe halde bulunan Necm kalesine varılmış, daha sonra Canpolad Beği'n oğlu Hüseyin Beğ'in sancağı olan Haleb'e tabi Balis'e varılmıştır. Fırat'ın doğusunda sağlam ve mamur bir kalesi bulunan Balis'in her tarafı sulu bostanlar ve bitki ile kaplı gönül ferahlatıcı bir yer olması dolayısıyla bir iki gün orada kaldıktan sonra hareket edilip üçüncü menzilde Ca'ber kalesine konulmuştur¹¹². Ca'ber'den sonra Abbâsi halifelerinin, özellikle de Harun Reşîd'in karargahı olan Rakka şerine ulaşılmıştır¹¹³. Rakka'dan sonra vaktiyle Hz. Ali ibn Ebî Tâlib ile Hz. Muâviye bin Ebû Süfyan'ın muharebe ettikleri Fırat'ın garbındaki harâbe Sıffin kalesine ulaşılmıştır. Sıffin'den geçildikten sonra İrâk-ı Arab'ın mamur beldelerinden Deyr adlı beldeye varılmıştır. Deyr'in yakınlarında eski zamanlarda Fırat'dan ihraç olunmuş bir harka ait orta yerinden yolcu ve tüccar gemilerinin sığabileceği kadar geçiş yeri olan büyük ve muntazam bir su bendi bulunup, ancak bu bend zaman içinde suyun taşmasından dolayı biraz harap olup gelip-geçen gemilerin sıkıntı çekmelerine ve bendin taşlarına dokunup parçalanarak taşıdıkları emtia ve eşyalarının telef olmasına sebep olmasından dolayı, donanma kaptanı Canpolad Beğ bendin yıkılan yerlerini tamir ve gemilerin geçişine zarar veren yerlerini ıslah ettirmiştir. Böylece, donanma gemileri salimen geçmiş, daha sonra geçecek olan tüccar gemileri için ise korkulacak bir yer olmaktan çıkmıştır. Deyr'den sonra Rahbe adlı kalenin bulunduğu menzile ulaşılmış, oradan Ane ve Hadîse¹¹⁴ hisarlarına varılmıştır. Ane sancağı, Arab kabîlelerinin namdarlarından olup Cezâyir seferine memur edilen Medlic-oğlu Ebû Rîş Beğ'in sancağı idi¹¹⁵. Oradan hareketle yine Ane gibi bağılık bahçelik ve güzel bir şehiri olan Ceyd adlı kaleye ulaşılmıştır.

¹¹¹ *Nuhbe*, vr. 85b. Bu miktar asker sadece donanma ile birlikte hareket eden kapudan Canpolad Beğ'in maiyyetinde olup, sefere serdar tayin edilen Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın emrine Diyarbekir'den tayin edilen sancaklar ile Şhrizol beğlerbeği ve sair yerlerden tayin edilenler bu miktara dahil değildir.

¹¹² *Nuhbe*, vr. 86a. Caber kalesi, Haleb'inkine benzer şekilde, bir tepe üzerinde mamur ve âbadan bir kale idi. Aynı yer.

¹¹³ *Nuhbe*, vr. 86a. Rakka etrafı akar sularla kaplı bostanları ve meyve ağaçları bol eskiden güzel bir şehir imiş. Aynı yer.

¹¹⁴ Ane ile aynı menzilde gösterilen Hadîse hisarı Ane'den bir menzil ilerde olmalıdır.

¹¹⁵ *Nuhbe*, vr. 86a. Fırat nehri'nin cezîrelerinden olmağla her köşesi mamur meyve ağaçları ve hurması bol ve havası güzel bir yerdir. Aynı yer.

Ceyd'den sonraki menzil Heyt kalesidir¹¹⁶. Heyt menziline hareket edilip 28 Muharrem 975/04.08.1567 tarihinde Bağdad yakınlarındaki Felluce'ye ulaşılmıştır. Bir süre Felluce'de kalındıktan sonra Hille'ye hareket olunmuştur. Havaların aşırı sıcaklığı sebebiyle Cezâyir'in havası serinleyinceye kadar iki ay müddetle Hille'de ikamet olunmuştur¹¹⁷.

Yukarıda belirtildiği gibi *Mühimme* kayıtlarındaki boşluk nedeniyle, daha önce yapılan plan gereği Canpolad Beğ'in kaptanlığında donanma ile birlikte sevk edilen bu kuvvetlerin dışında, Diyarbekir kullarından ve ekrâd beğlerinden tayin edilenler ile Şehrizol sancağı askerinin Bağdad'a gitmek üzere ne zaman hareket ettiklerini tespit edemiyoruz. Ancak 19 Rebiülevvel 975/23.09.1567 tarihinde Cezayir seferine tayin edilen Şehrizol beğlerbeği yerine Şehrizol muhafazasına memur edilen ve mahalline gitmek için yola çıkmış bulunan Rum beğlerbeği Ahmed Paşa'ya yazılan hükümden anlaşılacağı gibi, muhtemelen Şehrizol beğlerbeği bu tarihte hareket etmiş veya etmek üzere olduğu ve Cezayir seferine serasker tayin olunan Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın 975 Saferi evâhırında / 27.08-04.09.1567 tarihinde Bağdad'dan sefer için hareket edilmesinin mukarrer olduğunu bildirmişti¹¹⁸. Bağdad beğlerbeğine 04 Rebiülâhır 975 / 10.08.1567 tarihinde yazılan hükümde ise Cezâyir seferine memur olan Diyarbekir ve Şehrizol askerleri ile ümerâ-i ekrâddan şimdiye kadar yanına kimlerin ulaştığı ve tayin olunanların tamamen varıp varmadıkları ve o anda bi'l-fi'il hangi mahalde olduğu ve ne tedarik gördüğü sorulmuştur¹¹⁹. Sorulan suallere verilen cevapla ilgili *Mühimme*'de her hangi bir kayıt yok ise de, ifadelerden Bağdad beğlerbeğinin anılan tarihte Bağdad'dan hareket etmek için kendisine iltihak edecek kuvvetleri beklediği anlaşılmaktadır.

Bu sırada cereyan eden önemli bir diğer husus ise, Ulyanoğlu'nun İran ile ittifak arayışına girmesi ve İran'ın Geylan hakiminin isyanını bahane ederek önemli miktarda askeri dernek ettirmesi, yani hazır bulundurmasıdır. Bağdad beğlerbeğine aynı tarihte yazılan bir diğer hükümden anlaşıldığı gibi İran'a gönderilip, geri dönen casusun getirdiği haberler bu bakımdan önemlidir. Gelen casus Ulyanoğlu'nun İran'a haber göndererek "kadımden biz size tâbi' olub hâliyâ üzerimize asker geliyor, mu'âvenet idün, memleket ve vilâyet sizindür"

¹¹⁶ *Nuhbe*, vr. 86a-b. Heyt şehri Fırat'ın batısında olup havası oldukça sıcak, mamur meyvelik ve hurmalık bir yer olup ancak şehrin yakınlarında katran (petrol) pınarları kaynayıp şehrin etrafına yayıldığından hoş bir yer değildi. Aynı yer.

¹¹⁷ *Nuhbe*, vr. 86b.

¹¹⁸ BOA, MD, 7, s. 101/268.

¹¹⁹ BOA, MD, 7, s. 125/322.

diye yardım talebinde bulunması üzerine “mâbeynimiz sulh üzredür, nice idelüm” diyerek net bir cevap vermemişler, ancak Şah'ın “Geylan hanı bana isyan etti” diyerek veziri Masum ve iki oğlu ile bazı sultanlarını Geylan'a göndermek bahanesiyle bir araya topladığını haber vermiştir. Casus ayrıca Şah'ın İstanbul'a elçi göndermek üzere iken “Geylan ahvali bertaraf olub gönderecek olduğu” haberini getirmiştir. Bunun üzerine Bağdad beğlerbeğine basiret üzere olup bu cemiyetin bir hile olup olmadığını ve Ulyanoğlu'na tam olarak ne cevap verdiklerini tahkik etmesini ve seferde olan askere Ulyanoğlu ile İran'ın ittifâk edip bir zarar vermemesine dikkat etmesi tenbih olunmuştur. Ayrıca Bağdad muhafazasına tayin ettiği Sinan Çavuş'a şehrin gereği gibi hıfzı için hüküm gönderildiği ve kendisinin de gerekli tenbihlerde bulunması emredilmiştir. Son olarak o anda nerede bulunduğunu ve Urbânın ahvali ile sefere memur olanlardan kimlerin ve ne kadar askerin yanına vardığını ve sayır haberleri ilâm etmesi emredilmiştir¹²⁰.

Donanmanın Hille'de ikameti sırasında sefere memur olan Diyarbekir, Şehrizol, Musul ve Sincar askerleri Bağdad'da toplanmış, bu arada Cezâyir'in havası biraz itidal bulmuştu. Nihayet serasker İskender Paşa'nın beraberindeki askerle kalkıp Cezâyir-i Irâk-ı Arab'a doğru hareket ettiğinin haber alınması üzerine kaptan Emir Canpolad 975 Rebî'ü'l-âhır'ın evâsıtı / 25.10-02.11.1567 tarihinde donanma ile birlikte Hille'den hareket edip birinci menzilde Amâhiyye, ikinci menzilde Semâvât sancağına ulaşmıştır. Amâhiyye ve Semâvât sancaklarının kaleleri ve kasabaları yine Fırat nehrinin cezirelerinde olup etrafları mamur ve âbadân idi. Semâvât'dan hareketle Arce denilen yere, oradan Ebû Gülbîn Boğazı'na ulaşmıştır.

Cezâyir-i Irâk-ı Arab'a Ulaşılması ve Muharebe Tertibinin Alınması

Ebû Gülbîn Boğazı'ndan Cezâyir-i Irâk-ı Arab'ın başı ve Fırat ile Dicle nehirlerinin birleştiği ve Urbân eşkiyasının muhkem meterisler inşa ettiği yer olan Sadru'd-dâr'a hareket edilmiştir. Sadru'd-dâr'da muharebe ihtimalinin bulunduğu dair haberler gelmesi üzerine donanmada bulunan kapıkulu askeri ve Canpolad Beğ'in kendi maiyyeti muharebe düzeni alıp yola öyle devam ettiler. Urbân gelen donanmaya mukavemet edemeyeceğini anlayınca meterislerini terk ederek dağıldığından tehlikeli olan bu bölge rahatlıkla geçilmiştir. Serasker İskender Paşa Urbânın donanma gemilerine zarar vermesi

¹²⁰ BOA, MD, 7, s. 125/321.

ihtimaline karşı maiyyetinde bulunan İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ ve iki oğlunu beraberlerindeki asker ile birlikte Sadru'd-dâr'a göndermiş, ancak onlar ulaştığında donanmanın rahatlıkla bu bölgeden geçtiğini görerek İskender Paşa'nın yanına orduya geri dönmüşlerdir. Sadru'd-dâr'dan geçilip Zirtök adlı kale yakınında Birecik'ten hareket edip Fırat üzerinden gelen donanma ile Bağdad'dan İskender Paşa'nın maiyyetinde gelen kara ordusu buluşmuş, yine Bağdad'dan Dicle ile gelen ikiyüz parçalık donanma Birecik donanması ile birleşmiştir. Serasker İskender Paşa, kapudan Canpolad Beğ ve ordunun ileri gelenlerinin de ittifakıyla uzun süreden beri askerinin geçemediği Sadru'd-dâr'da birbirine mukabil nehri kontrol edecek şekilde iki kale inşasına karar verilmesi üzerine tekrar Sadru'd-dâr'a dönülüp karşılıklı iki kale bina edilerek içlerine yeteri kadar muhafız ve mühimmat konulmuştur¹²¹.

Sadru'd-dâr'daki kalelerin inşasından sonra yine aşağı dönülüp Zirtök kalesi yakınlarında suyun iki tarafına birbirine havâle iki yeni kale inşa edildi. Kalelerin inşası tamamlandıktan sonra hareket olunup Cezâyir'in önde gelen cezâirelerinden Sadru'l-bahrân mevziine konuldu. Urbân burada toplanıp meterisler inşa etmiş olduklarından ordu varır varmaz muharebeye giriştiler. İlk olarak kapudan Canpolad Beğ oğulları, aşireti ve sekbanları ile karaya çıkıp meterisler üzerine hücum ettiler. Çetin muharebelerden sonra galip gelip bir çok Urbân eşkıyası helak oldu. Canpolad Beğ'in yarar adamları da bu muharebede şehid oldular¹²². Bağdad beğlerbeği ise arzında, hüküme aksettiği kadarıyla Sadru'd-dâr ve Zirtök'te inşa edilen kalelerden hiç bahsetmeksizin, muharebenin Şehrizol beğlerbeğinin adaya geçmesinden sonra Urbânın gece baskın yapmasıyla başladığını ve uzun muharebelerden sonra top ateşi ile bozguna uğrayıp yüzyetmiş âdem ile kırk nefer şeyhlerinin helâk olduğunu belirtmektedir¹²³.

Bu ilk muharebeden sonra serasker İskender Paşa ve Şehrizol beğlerbeği Muzaffer Paşa Sadru'l-bahrân yakasına geçip Canpolad Beğ'le bir araya gelerek yine karşılıklı iki kale inşasına karar verildi¹²⁴. Bağdad beğlerbeği İskender Paşa, Sadru'l-bahrân adasının ismini zikr etmeksizin, Remle'nin gâyet nâmdâr

¹²¹ *Nuhbe*, vr. 86b-87a. Basra beğlerbeği Ferruh Paşa'nın Cezayir-i Irâk-ı Arab'ın feth edilebilmesi için önerdiği tedbirler arasında yukarıda BOA, MD, 5, s. 150/353 nolu hükümden alarak özetlediğimiz Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği ve Sadru'd-dâr denilen mevkide bir kale inşa edilmesi ve içine ikiyüz atlı, dört yüz kemândâr ve tüfenkçi konulması da vardı.

¹²² *Nuhbe*, vr. 87a-b.

¹²³ BOA, MD, 7, s. 264-265/743.

¹²⁴ *Nuhbe*, vr. 87a-b.

bir yer olduğunu ve ehl-i vukûf olanların Cezâyir'in fethinin ve zabtının suyun iki tarafına kaleler inşa olunarak boğazın kontrol altına alınmasıyla mümkün olduğunu belirtmeleri üzerine hemen nehrin iki tarafına karşılıklı birer kale inşasına başladığını belirtmiştir. Kara tarafındaki kaleyi İskender Paşa'nın maiyyetinde bulunan askerler, ada tarafındakini ise Şehrizol beğlerbeği Muzaffer Paşa maiyyeti ile birlikte inşa etmiştir¹²⁵. Kalelerin inşaatının sürdüğü bir aylık süre içerisinde Urbân ada tarafındaki Muzaffer Paşa'nın kuvvetlerini sürekli taciz ederek muharebe etmekten geri durmamıştır. Bunun üzerine serdarın emriyle Urbânın en önemli geçim kaynakları olan hurma ve diğer meyve ağaçları baltalarla kesilmeye başlanmıştır. Hurmalıkların kesilmesi Urbânın elem ve ızdıraba düşmelerine sebep olmuş ve "ağaçlarımız kesilmesin, hepimiz itâat ederiz" diye müracaatta bulunmuşlar ise de sözlerine güvenilmediğinden serdar tarafından itibar edilmemiştir. Ağaç kesimi devam ederken bir gün seher vaktinde Urbanın ağaç kesen Muzaffer Paşa'nın adamlarına hücum etmesi üzerine büyük ve şiddetli bir muharebe olmuş ve Urbandan çok kimse telef olmuştur¹²⁶. Kalelerin inşası tamamlanıp, içine asker ve mühimmat konulduktan sonra Ulyanoğlu üzerine hareket edilmek üzere iken Ulyanoğlu tarafından sulh ricasıyla kardeşi oğlu ve Mehmed Hâris adlı müftülerinin gelmekte olduğu haberi ulaşmıştır. Bunun üzerine serdâr İskender Paşa maiyyetinde bulunan bütün ileri gelenlerin hazır olduğu bir divan tertip etmiş ve gelen elçilere itibar gösterip ikrâmlarda bulunmuştur. Elçiler divanda kendilerinin padişaha inkıyâd ve itâat üzere olduklarını ve şimdiye kadar olan kusurlarının afv edilmesi ricasıyla¹²⁷ geldiklerini bildirmeleri üzerine serdar İskender Paşa önceden de kendilerinden beklenen ve istenilenin bu olduğunu ve bundan sonra iyilikten başka şey görmeyeceklerini belirttikden sonra her birine hilatler giydirip kendi otağının yanında kurdurduğu otakda misafir etmiş ve ikramlarda bulunmuştur. Tertip olunan ikinci divanda serdâr elçilere, eğer Ulyanoğlu pâdişâha itâat üzere ise her yıl Cezâyir vilâyeti mahsulünden onbeş bin altunu Basra hazînesine teslim etmesini ve itâatine itimad olunması için Cezâyir'de ikâmet eden şeyhlerin ve reislerin önde gelenlerinin oğullarından bir kaç neferi Basra kalesine emânete bırakmalarını, yani rehin vermelerini teklif

¹²⁵ BOA, MD, 7, s. 264-265/743.

¹²⁶ *Nuhbe*, vr. 87a-b. Bağdad beğlerbeğinin, Şehrizol beğlerbeğinin adaya geçmesiyle başladığını belirttiği ve az yukarıda zikrettiğimiz muharebeyle *Nuhbe*'nin daha sonra gösterdiği bu muharebenin aynı olup olmadığı hakkında bir kanaate varmak mümkün gözükmemektedir. *Nuhbe* ilk muharebenin Canpolad Beğ ile Urbân arasında olduğunu rivayet etmektedir.

¹²⁷ "Biz sa'âdetlü pâdişâh-ı İslâmın beñdesi olub emrine itâ'at ve inkıyâdımız mukarrerdür. Vilâyet pâdişâh-ı dîn-penâhindur, şimdiye değın vâki' olan kusurumuz afv olunmasın recâya geldük." *Nuhbe*, vr. 87b.

etmiştir. Elçiler bu şartların kabulünde bir miktar tereddüt etmişler ise de, neticede buna razı olup anlaşma şartlarını yerine getirmeyi kabul etmişlerdir¹²⁸.

Cezâyir seferinin planlanması sırasında Basra beğlerbeği Ferruh Paşa Urbânının itâatini temin için nehirden Cezâyir'e su temin eden arkların bendlerinin yıkılıp sularının kesilerek ziraatlerinin engellenmesiyle itâate mecbur kalıp vergilerini verecekleri gibi oğullarını da rehin olarak göndereceklerini belirtmişti¹²⁹. Bağdad beğlerbeğinin muharebeden sonra Remle'de kaleler inşa edilmesi üzerine Cezâyir'in yarar şeyhlerinin gelmeğe yüz tuttuğunu, hattâ Ulyanoğlu'nun müftüleri ve içlerinde ehl-i ilimleri olan Hâris'in¹³⁰ mektuplarının geldiğini bildirdiği arzının hükme akseden özetinde, elçilerin serdâra ulaştıklarına ve sulh şartlarına dair bir kayıt yoktur. Ancak hükümde "bir vilayetin hiç olmaz ise bâri hâsılı harcına kifâyet lâzımdur" denildikten sonra gerek feth olunmuş ve gerekse yeni feth olunacak yerlerin gereği gibi zabt u rabt altına alınmasının devlet tarafından yeteri kadar muhâfız konulması ile mümkün olacağı belirtilmiş ve o bölgenin sahip ve hâkimlerinden tam manasıyla itâat edip yarar adamlarını rehin yoluyla vererek tam manasıyla itimad hasıl edenlerinin yerlerinin hem devlete hizmet etmeleri hem de muhafaza masraflarının azalması için kendilerine verilmesinin caiz olduğu bildirilmiştir¹³¹.

Remle'de inşa edilen kalelerle birlikte Urbânın terk ettiği bu yeni feth edilen yerler Cezâyir-i Irâk-ı Arab'ın üçde biri nisbetinde idi¹³². Sadru'l-bahrân'daki kalelerin inşası tamamlanıp gelen elçilerle şartlar üzerinde anlaşma sağlandıktan sonra kapudân Canbolad Beğ donanma ile hareket edip, Sâ'iyye mevkiine vardığı sırada Ulyanoğlu'un kardeşi Mîr Sultan elli parça gemi ile karşı gelip doğruca kaptan gemisine çıkıp itâatini bildirdi ve gemileri ile donanmanın önüne düşüp kılavuzluk hizmetini gördü. Bu esnada Fethiyye'den dokuz parça "gurab" denilen gemi ve sayır gemilerle birlikte kapudân Canpolad

¹²⁸ *Nuhbe*, vr. 87b-88a.

¹²⁹ BOA, MD, 5, s. 150/353.

¹³⁰ *Nuhbe*'nin ismini Mehmed Hâris olarak verdiği müftünün ismi BOA, MD, 7, s. 264/743'deki imlasındaki muhtemelen yanlış noktalamadan dolayı haklı olarak okunamamış ve boş bırakılmıştır. (Hükümün transkripsiyonu için bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri(975-976 / 1567-1569) Özet – Transkripsiyon – İndeks, c. I, s. 361/743. *Nuhbe*'nin "müftü" diye zikr ettiği ve Bağdad beğlerbeğinin arzında "ehl-i ilimleri" diye vasıflandırdığı bu şahsın isminin *Mühimme*'deki okunuşu "Hâris" olmalıdır.

¹³¹ BOA, MD, 7, s. 264-265/743.

¹³² BOA, MD, 7, s. 264-265/743.

Beği istikbale gelen Basra beğlerbeği Ali Paşa¹³³ ile yolda mülakat ettikten sonra birlikte geri dönülüp Fethiyye kalesi yakınlarında konulmuştur. Serasker İskender Paşa maiyyeti ile karadan hareket edip Fethiyye'de donanma kuvvetleri ile buluşmuşlar, Cezâyir'in serdarları ve şeyhleri gerek yolda gerekse ordugahta serdarın huzuruna gelerek itâatlerini arz ve rehinlerini teslim etmişlerdir¹³⁴.

Rahmâniyye kalesi karşısındaki Nehr-i Tavîl cezâiresinde bulunan Urbân, Urbânın en eşed fırkasından olup, Basra'nın önceki muhasarası sırasında en fazla fesad ve şenaatlerde bulunan fırkası idi. Serdar İskender Paşa reîsleri olan Fazl ibn Ebü'l-leys'e defalarca haber gönderip itâate davet etmesine rağmen, kendilerine olan güven ve gururlarından serdârın davetine itibar etmeyip itaat etmedikleri için üzerlerine varılmasına karar verildi. İlk olarak kapudân Canpolad Beğ tarafından meterisleri basılıp, kapu halkı ve diğer askerlerin de katılmasıyla Nehr-i Tavîl cezâiresinde beş gün süre ile muharebeler meydana geldi. Neticede Urbân mağlub olup pek çoğunun başı kesildi, geri kalanları perakende olup asker tarafından takip edilerek köyleri ateşe verildi ve malları yağmalandı, hurmalıkları kesildi. Urbânın mağlub edilmesinden sonra, üç nehrin birleştiği yerde sarp bir kale inşasına başlanarak kısa sürede tamamlandı. Ayrıca Urbân tarafına giden iki adet nehrin suları kesilerek o mevkide de bir kale inşa edildi ve serdâra itâat üzere olan Pîr Azîz adlı Arab beğine sancak tarikıyla tevcih olunarak içine muhafızlar konuldu. Ulyanoğlu'na ise, yıllık onbeş bin altın vergi tayin olunup, önde gelen şeyhlerin oğulları rehin olarak alınıp Basra'ya gönderildi. Ulyanoğlu'nun kardeşi Mir Sultan'a ise Bevvâb sancağı tevcih edildi¹³⁵. Aşağıda inceleneceği üzere, *Mühimmeler*'de Ulyanoğlu'na tayin edilen yıllık maktu vergi miktarı on bin filori¹³⁶, kardeşine tevcih edilen sancak ise Sadr-ı Süveyb olarak zikredilmektedir¹³⁷.

Cezâyir-i Irâk-ı Arab'ın fethi bu şekilde tamamlandıktan sonra serdâr İskender Paşa'nın kapudân Canpolad Beğ'e donanma gemileriyle birlikte Şatt suyundan Bağdad'a dönülmesi emrini vermesi üzerine evâyil-i Ramazan 975 / 29.02-09.03.1568 tarihinde Rahmâniye'den ayrılarak Bağdad'a hareket etmiş ve

¹³³ Cezâyir seferi'nin ilk planlanması sırasında Basra beğlerbeği Bulunan Ferruh Paşa'nın yerine Ali Paşa'nın ne zaman tayin edildiğine dair bir kayda ulaşamadık.

¹³⁴ *Nuhbe*, vr. 88a.

¹³⁵ *Nuhbe*, vr. 88a-b.

¹³⁶ BOA, MD, 12, s. 60/132.

¹³⁷ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet – Transkripsiyon – İndeks, Ankara 1999, s. 167-168/1524.

kendisi oradan Haleb'e dönmüştür. Sefer'de bulunan diğer eyâlet ve kapıkulu askerine de dönüş izni verilerek her biri mekânlarına avdet etmişlerdir¹³⁸.

Cezâyir seferi hakkında bilgi veren ve Ulyanoğlu'nun itâate meylettiğini belirten Bağdad beğlerbeğinin arzına cevâben yazılan ve mahalli hakimlerden itimad telkin edenlere yerlerinin tevcih edilebileceğine dair muhtevası yukarıda verilen hükümden¹³⁹ başka, seferin devamında meydana gelen olaylar ve nasıl neticelendiği ve varılan anlaşma hakkında serdar İskender Paşa'nın veya diğer beğlerbeğlerinin arzlarından *Mühimme*'ye aksetmiş ayrıntılı bilgiler mevcut değildir.

Ancak Ulyanoğlu'nun itâatini arz ettiği ve mülkleri ile kendisine ait yerlerin yurtluk olarak verilmesini istediği ve asi Urbânın bastırılmasında kendisine yardım edilmesi, verdiği rehinlerin ihtiyaçlarının karşılanması, üzerine konulan maktû malın tahsil edilmesi ile ilgili önemli kayıtlar mevcuttur. Nitekim Ulyanoğlu İstanbul'a mektub göndererek itâatinde sâbit-kadem olduğunu ve tasarrufunda olan emlâkin yurtluk olarak kendisine tevcih edilmesini arz etmesi üzerine 16 Zilkade 975/13.05.1568 tarihinde Basra beğlerbeğinden yurtluk olarak verilmesi istenilen yerlerin ne gibi yerler olduğu ve ne kadar hâsılâtının bulunduğunu araştırıp arz etmesi istenmiş¹⁴⁰, müteâkiben aynı emrin bir sûreti Bağdâd beğlerbeğine de gönderilmiştir¹⁴¹. Her iki hükümde ayrıca beğlerbeğlerine, miktarından bahs edilmeksizin, Ulyanoğlu'nun deruhde ettiği maktû malın tahsil edilmesi için gayret gösterilmesi ve Ulyanoğlu'nun oğluna altmış akça ile dergâh-ı âlî müteferrikalığı ihsân edildiğinin ilân edilmesi emredilmiştir. Yine Ulyanoğlu'nun bölgesindeki Urbândan isyan üzere olanların haklarından gelebilmek için yardıma ihtiyacı bulunduğunu arz etmesi üzerine, kendisinden yardım talep eder ise gereken yardımı yapması için 23 Zilkade 975 / 20.05.1568 tarihinde Basra beğlerbeğine hüküm gönderilmiştir¹⁴². Varılan anlaşma gereği Ulyanoğlu'nun iki torununun rehin yoluyla Basra'da beğlerbeği yanında bulunduğunun bildirilmesi üzerine gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için 01 Zilhicce 975 / 28.05.1568 tarihinde Basra beğlerbeğine hüküm gönderilmiştir¹⁴³. Cezâyir seferinin *Nuhbe*'nin belirttiği tarihte sona

¹³⁸ *Nuhbe*, vr. 88b.

¹³⁹ BOA, MD, 7, s. 264-265/743.

¹⁴⁰ BOA, MD, 7, s. 493/1424.

¹⁴¹ BOA, MD, 7, s. 514/1478. Bağdâd beğlerbeğine gönderilen hükmün tarihi 25 Zilkade 975/22.05.1568'dir.

¹⁴² BOA, MD, 7, s. 504/1451.

¹⁴³ BOA, MD, 7, s. 528/1511.

erdiğinin ve arada sulh olduğunun en önemli delili, daha önceden itâatini arz etmiş olan Ulyanoğlu'na ilk defa olarak asıl ismi Emîr Ali ile hitap edilip "fahrü'l-ümerâi'l-kirâm" elkâbı ve "hâkim-i vilâyet-i Cezâyir" unvânıyla hüküm gönderilmesidir¹⁴⁴. Hükümde, Bağdad ve Basra beğlerbeğleri mektuplar göndererek Ulyanoğlu'nun itâatini arz ve sadâkatının tezahürü olarak kardeşi ile oğlunu ve Ebu'l-ulâ'yı gönderdiğini arz ettikleri belirtildikten sonra, Osmanlı Devleti'ne itâat edenlerin ve onun himâyesine girenlerin kalplerinin rahat, mal ve canlarının emniyet altında olacağı vurgulanmış, itâatinin kabul gördüğü, kardeşine Sadr-ı Süveyb sancağı, oğluna ise altmış akça ulûfe ile dergâh-ı âlî müteferrikalığı tevcih edildiği kendisine bildirilmiştir. Bundan sonra itâate devam etmesi, devlet tarafından kendisine verilecek emirleri yerine getirmesi, reâyânın emniyet, rahat ve huzurunu temin etmek için gayret göstermesi tenbih edilmiş ve kendisine bir de hil'at ihsan olunmuştur¹⁴⁵.

Ulyanoğlu seferinde gösterdikleri hizmet ve gayretlerinden dolayı birer hil'atle taltifleri için 29 Zilkade 975 / 26.05.1568 tarihinde İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Beğ'e ve bir sureti Şehrizol beğlerbeği ve Cizre hâkimi Bedir Beğ'e gönderilen hükümlerle de¹⁴⁶ Cezâyir seferinin *Nuhbe*'nin belirttiği şekilde Ramazan başlarında sona ermiş olduğu teyid edilmektedir. Zira seferin sona erdiği tarih ile taltif hükümlerinin yazıldığı tarih arasındaki fark seferin sona erdiğine dair haberlerin İstanbul'a ulaşması için gereken zamanla hemen hemen eşit gözükmektedir.

Cezâyir Seferi Dolayısıyla Taltif Edilenler ve Cezalandırılanlar.

Cezâyir seferindeki hizmet ve gayretlerinden dolayı hilatle taltif için kendilerine hüküm yazıldığını yukarıda zikr ettiğimiz beğlerden başka çeşitli şekillerde mükafatlandırılanlar veya sefer sırasında meydana gelen olaylardan dolayı takibe uğrayanlarla ilgili *Mühimme* kayıtları da mevcuttur.

Cezâyir seferine katılan 1145 nefer yeniçeriye 350 akça ihsan edilmiş ve adalet üzere dağıtılması için Yeniçeri Ağası'na hüküm yazılmıştır¹⁴⁷. Yine Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın sefer sırasındaki hizmetlerini arz etmesi

¹⁴⁴ BOA, MD, 7, s. 534/1524.

¹⁴⁵ Aslı Arapça olan hükmün tercümesi için bkz. *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet - Transkripsiyon - İndeks*, Ankara 1999, s. 167-168/1524. Hükmün aslı için bkz. BOA, MD, 7, s. 524/1524.

¹⁴⁶ BOA, MD, 7, s. 515/1481.

¹⁴⁷ BOA, MD, 7, s. 547/1549.

üzerine yeniçerilerden Ahmed Sübaşı adlı yayabaşıya Bolu sancağı piyadeleri beğliği, iki nefere çavuşluk verilmiş, iki nefer de kanunları üzere bölüğe çıkarılmıştır. Sefer sırasında yaralanan ve kaleler inşasında yoldaşlıkta bulunan 35 nefer yeniçeriye sipahi-oğlanlığı ve 34 neferine de silahdarlık verilmiş, geri kalanına dağıtılmak üzere 350 akça inâm olunmuştur¹⁴⁸.

Seferin bitiminden sonra, sefer sırasında meydana gelen bazı olaylar da takibe uğramıştır. Ane beği Ebû Rîş Beğ, Cezâyir seferine karadan giderken sancağından on günlük mesafede iken Ehl-i Ömer, Benî Lâm ve bazı âsi Arablar evlerini basarak eşyalarını, koyun ve develerini yağmaladıklarını haber alınca geri dönerek kendileri ile muharebe etmiş, asiler kaçarak Havka, Nekâke, Dakka ve Âriye adlı kalelere sığınarak takipten kurtulmuşlardır. Bu kaleleri feth etmek için Ebû Rîş Beğ tarafından altı yeniçeri ve bir-iki top verilmesi isteği emir olmadığı için Bağdad beğlerbeği tarafından verilmediğinin bildirmesi üzerine, Bağdad beğlerbeğine yazılan hükümde söz konusu kalelerin nasıl yerler olduğu ve fethinin nasıl mümkün olacağını tafsilatlı şekilde yazıp bildirmesi emr edilmiştir¹⁴⁹. Diğer yandan, Deyrürâhbe sancağında sancakbeği Hân Ahmed Beğ'in haslarından Bakkâre ve Musallihyân cemâatleri sancakbeğine hâsıl yazılan bâd-ı hevâyı vermekte muhalefet ettikleri gibi, Canbolad Beğ Cezâyir seferi sırasında donanma ile sancaklarından geçerken adı geçen cemâatler bir çok kimsenin yollarını kesip muharebeye tutuşup, bazılarını yaraladıklarını arz etmesi üzerine fesâda sebep olanların yakalanıp şer' ve kanun üzere davalarının görülüp habs edilmeleri Diyarbekir beğlerbeğine emr edilmiştir¹⁵⁰. Yine İmâdiye Hâkimi Sultan Hüseyin Beğ'in oğlunun sancağı olan Seydî Süleymânî aşiretinden bir kaç ehl-i fesâd kendileri Cezâyir seferinde iken başlarına oğlu tarafından sübaşı olarak tayin edilen Şeyhî'yi katlettiklerinden, katillerin yakalanması için Sultan Hüseyin Beğ'e hüküm yazılmıştır¹⁵¹. Kezâ Palu hâkimi Hüseyin Beğ'in kardeşi Hamza ve kardeşi oğlu Rüstem önceden çıkardıkları bazı fesadlardan başka, aşiretinden Cezâyir seferine tayin olunan piyade ve tüfenkçilere iğva vererek bir kısmının kaçmalarına sebep olmaları üzerine, fesad çıkarmamaları için kendilerine tenbih olunması, bundan vaz geçmezlerse daha önce haklarında verilen tevâbilere ile birlikte Rumeli'ye sürülme kararının icrası için durumun İstanbul'a arz edilmesi Erzurum beğlerbeğine emr edilmiştir¹⁵².

¹⁴⁸ BOA, MD, 7, s. 553/1565.

¹⁴⁹ BOA, MD, 7, s. 567/1598.

¹⁵⁰ BOA, MD, 7, s. 675/1874.

¹⁵¹ BOA, MD, 7, s. 834/2287.

¹⁵² BOA, MD, 7, s. 867/2378.

Bir diğ̈er husus Haleb, A'zâz, Anteb, Birecik, Rumkale, Gerger-i Kahta ve sair bazı kazaların her birinden yirmiş̈er nefer kürekci hazırlanıp, her birine kazaların bazılarında onsekiz bazılarında yirmiş̈er altun ücret verilmiştir. Ancak kürekçilerden bazılarının Kapudan Canpolad Beğ'in yaptığı yoklamada sefere gelmedikleri anlaşıldığından sefere katılmıyanların ücretlerinin geri tahsili sırasında bazı kadılıklar, özellikle de Ruha sancağı beği emir olmadığı için muhalefet ettiğinden muhalefet olunmaması ve sefere gitmeyenlerin ücretlerinin tahsil edilip Arab defterdarına teslimi için Ruha beğine hüküm gönderilmiştir¹⁵³. Daha istisnai bir durum ise, Basra (Cezâyir) seferinden dönen yeniçerilerden Cafer'in atının boşanarak tarlaya girmesi üzerine Çerkeş kazasından mazul kadılardan biri oğlu İbrahim'i göndererek yeniçeriye döğdürmesinin İstanbul'a ilâm edilmesi üzerine, kadının habs icab eder bir hali yoksa yarar kefillere verilip hadise mahalline gönderilmesi için Bolu beğine hüküm yazılmasıdır¹⁵⁴.

Cezâyir Seferinden Sonra Basra ve Lahsa'nın Takviyesi

Cezâyir seferinin sona ermesinden sonra Basra ve komşu Lahsa beğlerbeğliklerindeki kalelerin yoklanıp silah, mühimmat, zahire ve hazine bakımından noksanlarının giderilmesine önem verilmiş, muhafızları takviye edilmiştir.

Basra beğlerbeği, kalelerin yoklanıp zahire ve mühimmatındaki noksanlarının tamamlanması hakkında önceden gönderilen hükme verdiği cevapta, yapılan yoklamada kalelerde yeteri kadar mühimmat, eski-yeni yüzseksenbeş top ve darbuzen bulunduğunu, mümkün mertebe yenilerinin tedarikine çalışıldığını, ancak beşyüz adet tüfeğe ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. Zahire hususunda ise, fethinden beri Basra'da zahire sıkıntısı çekildiğini, hiçbir zaman yeterli arpa ve buğdayın anbara konulmadığını, havass-ı hümâyunun üçer aylık gelirlerinin ancak üç aylık mevacibe yetmesi dolayısıyla yeterince zahire tedarikinin mümkün olmadığını, ihtiyaten kalede yetecek kadar hurma depolandığını belirtmiştir. Son zamanlarda zahire temininde rahatlık olup yeteri kadar arpa ve buğday temininin mümkün olduğunu, ancak Basra'nın havasından dolayı üç aydan fazla anbarda depolama imkânının bulunmadığını belirtmiştir. Kezâ Basra'nın galle pazarının tam olarak faaliyete geçtiğini, önceleri buğdayın veznesi ellişer ve arpanın kırksekiizer akça iken fiyatların buğdayda on, arpada

¹⁵³ BOA, MD, 7, s. 948/2608.

¹⁵⁴ BOA, MD, 7, s. 776/2122.

beş akçaya indiğini ve zahire bakımından sıkıntı kalmadığını arz etmiştir. Bunun üzerine ihtiyacı olan beşyüz tüfeğin gönderileceği bildirilmiş, ancak Basra hisarının zahiresiz kalmaması için anbarda uzun süre muhafaza edilemeyen arpa-buğday yerine yeteri kadar uzun süre dayanmaya elverişli pirinç ve hurma tedarik edilerek anbarlarda muhafaza edilmesi emr edilmiştir¹⁵⁵. 11 Zilkade 975 / 08.05.1568 tarihinde Basra beğlerbeğine yazılan hükümde ise Basra'da olan kalelerin silah, mühimmat ve zahiresinin noksansız temin edilmesi hakkındaki bir önceki hüküm teyid edildikten sonra, Lahsa beğlerbeğliğinin zahire ve silah bakımından müzayakası var ise talep olduğu takdirde her türlü yardımda bulunulması emr edilmiştir¹⁵⁶. Kezâ İskender Paşa Mısır beğlerbeğliğine tayin edilmeden önce¹⁵⁷ Bağdad'da havass-ı hümâyûna tabi yerlerden son bir-iki sene içinde bol miktarda tereke hasıl olup, fiyatların düşmesi ve çürüme tehlikesinden dolayı anbarlarda uzun süre saklanamaması, Basra'da ise tereke sıkıntısı çekilmesi sebebiyle fazla terekenin gemilerle Basra'ya gönderilip satılmasını arz etmiştir. Bunun üzerine Basra beğlerbeğine 25 Rebiülâhır 976 / 17.10.1568 tarihinde yazılan bir hükümle gemilerle Basra'ya gönderilecek fazla terekenin cari narh ile sattırılması, mîri tereke satılmadan hariçten kimseye bir şey sattırılmaması ve satılan terekenin miktar ve toplam satış bedelinin yazılıp bildirilmesi emr edilmiştir¹⁵⁸. Aynı tarihte yeni Bağdad beğlerbeğine yazılan hükümde ise, İskender Paşa'nın tereke nakli için inşasına başladığı altı parça geminin inşasını bir an önce tamamlayarak fazla terekeyi Basra'ya göndermesi, Bağdad'da anbarlarda mevcut terekeyi ise yeni mahsul ile değiştirmesini ve anbarlarda yeteri kadar tereke muhafaza etmesi emr edilmiştir¹⁵⁹.

Basra'nın takviyesi ve yeni fethedilen Ulyanoğlu memleketinde inşa olunan kalelerin muhafazası için de tedbirler alınmıştır. Bunun için yeniden muhafız yazılması yoluna gidilmeyip Şehrizol ve Bağdad beğlerbeğliğinde mevcut yeniçeri ve gönüllülerden fazlalıklar tespit edilerek Basra'ya gönderilmesi yoluna gidilmiştir. Meselâ Cezâyir'de feth olunan yerlere konulan kul ve hisar-eri ve azeblerin senelik mevacic defterini gönderen Bağdad beğlerbeğine, Remle'de artık kendilerine ihtiyaç kalmayan kul tayifesinin Basra

¹⁵⁵ BOA, MD, 7, s. 454/1312.

¹⁵⁶ BOA, MD, 7, s. 479/1382.

¹⁵⁷ İskender Paşa 20 S. 976 / 14.08.1568 tarihinde Lala Mustafa Paşa'nın yerine Yemen serdarlığına tayin edilen Sinan Paşa'nın yerine Mısır beğlerbeğliğine tayin edilmiştir. BOA, MD, 7, s. 690/1905, 691/1907.

¹⁵⁸ BOA, MD, 7, s. 834/2287.

¹⁵⁹ BOA, MD, 7, s. 837/2294.

ve sayir ihtiyaç olan yerlere serpiştirmesini, kezâ yerli-kulu tayifesinden de ihtiyaç fazlasının tespit ve irsal edilmesi 22 Şevval 975 / 21.02.1568 tarihinde emr edilmiştir¹⁶⁰. Aynı tarihte Bağdad gönüllülerinden yüz, Şehrizol gönüllülerinden yüz olmak üzere toplam ikiyüz nefer atlı ve tüfenkli gönüllünün yazılarak acele olarak Basra'ya gönderilmesi için Bağdad ve Şehrizol beğlerbeğilerine ayrı ayrı hükümler yazılmıştır¹⁶¹. Ulyanoğlu vilayetinde bina olunan kalelerin neferatının nerelerden ve nasıl tayin olunacaklarıyla ilgili daha geniş bilgileri 19 Muharrem 976 / 14.07.1568 tarihinde Bağdad beğlerbeğine gönderilen hükümde buluyoruz. Buna göre Bağdad beğlerbeği daha önce Ulyanoğlu vilayetinde bina olunan kalelere konulan kul ve hisar-eri ile sayir neferatın mevaciclerinin nereden verileceğinin bildirilmesini arz etmiş, bu arzına cevap alamayınca¹⁶² tekrar gönderdiği arzda Bağdad ve Şehrizol'a tabi kalelerin neferatında fazlalıklar olduğunu, ilk yazıldıkları zaman ihtiyaç bulunan ve artık ihtiyaç kalmayan fazla neferatın yoklanarak ihraç olunup yeni kalelere gönderilmesi gereğini arz etmiştir. Bunun üzerine kendisine yeni bina olunan kalelerin her biri için kul ağası, dizdar, azeb ağası ve kaçar adet nefer yazıldığını ve ne miktar ulûfe tayin edildiğini ve toplam miktarın neye ulaştığını; yeni fetholunan yerlerin gelirlerinin toplamda ne kadar olduğunu yazıp arz etmesi emr edilmiştir. Ayrıca yeni bina olunan kalelere kadimi kalelerden ihraç olunarak tayin olunan neferatın mevaciclerini daha önce aldıkları yerlerden ödenmesi, kadimi kalelerde hâlâ fazlalık neferat mevcut ise yoklama sonucunda tespit edilenleri yeni kalelerde görevlendirmesi emr edilmiştir¹⁶³. Kezâ kendi beğlerbeğiliğinde mevcut kalelerdeki fazla neferatı yoklayıp Basra'da ihtiyaç bulunan yerlere göndermesi için Şehrizol beğlerbeğine hüküm yazılmıştır¹⁶⁴. Nihayet Basra vilayetine tabi olan sancakbeği âdemlerinden bazıları gediğe mutasarrıf olup, beğleri yanında kalarak gediklerinde hizmet etmedikleri, bazıların da elinde gediğe hükmü olup gedik aldıktan sonra bazı yerlere istinad ederek gediğinde hizmete gelmeyip vaki olan hizmetlerde bulunmadıkları haber alındığından buna meydan verilmemesi ve gediğinde bulunmayanların dirliklerinin alınarak yarar yiğitlere tayin edilmesi emr edilmiştir¹⁶⁵.

¹⁶⁰ BOA, MD, 7, s. 453/1308.

¹⁶¹ BOA, MD, 7, s. 454/1310.

¹⁶² Söz konusu arzın muhtevasının bir kısmı ve verilen emir için bkz. BOA, MD, 7, s. 453/1308.

¹⁶³ BOA, MD, 7, s. 630/1757.

¹⁶⁴ BOA, MD, 7, s. 629/1756.

¹⁶⁵ BOA, MD, 7, s. 529/1512.

Basra ile eş zamanlı olarak takviyesine çalışılan diğer bir beğlerbeğlik ise ona komşu olan Lahsa'dır. Lahsa beğlerbeğliği Basra beğlerbeğliği ile birlikte Osmanlı imparatorluğunun güney-doğu köşesinde merkeze en uzak yerlerden birini teşkil ediyordu¹⁶⁶. Lahsa'dan temini mümkün olmayan araba için kereste, tüfenk kundağı, araba kayışı, tereke, barut, hazine ve muhafaza kuvvetleri temini mümkün olan komşu beğlerbeğliklerden tedarik edilmek suretiyle ikmaline çalışılmıştır. 6 Zilkade 975 / 03.05.1568 tarihinde Haleb defterdarına gönderilen hükümde Lahsa'da tüfenk kundağı ve araba levazımatı temin edilemeyip sıkıntı çekildiğinden, bin adet tüfenk kundağı ve kırk adet araba iği ve bu sayıya yetecek kadar dingil ve kayışlarını hazırlayıp Lahsa'ya ulaştırılmak üzere Birecik'den nehir yoluyla acilen Basra'ya gönderilmesi emr edilmiştir¹⁶⁷.

Kezâ Basra'nın muhafazası için ihtiyaç duyulan yeniçeri ve gönüllülerin Bağdad ve Şehrizol'daki fazla neferattan gönderilmesine karşılık, Lahsa'nın muhafazası için ihtiyaç duyulan neferat Basra'nın mevcudundan temin edilip gönderilmekte idi. Bağdad ve Basra'dan yüzer atlı ve tüfenkli gönüllünün yazılarak Basra'ya gönderilmesine karşılık¹⁶⁸ Basra beğlerbeğine iki yüz nefer atlı ve tüfenkli gönüllü yazarak Lahsa'ya gönderilmesi ve tüfenklerin "atar olması"na dikkat edilmesi tenbih edilmiştir¹⁶⁹. Kezâ Basra ve ona tabi kalelerin yoklanarak mühimmat ve zahire hususundaki noksanlarının tamamlanmasına dikkat edilmesi için gönderilen tekid hükmünde Lahsa'nın mühimmat ve zahire sıkıntısı var ise talep olundukça yardımda bulunması ve her hususta "yek-dil ve yek-cihet" hareket edilmesi hususu Basra beğlerbeğine tenbih olunmuştur¹⁷⁰.

Bağdad beğlerbeğinin önceki sene Basra'ya tayin olunan Bağdad ve Şehrizol kulları ve yeniçerileri ile elli nefer topçuyu "Bağdad kulunun mâl-ı mîrî tahsiline ve muhafazaya ancak yettiği" gerekçesiyle göndermediğini,

¹⁶⁶ Özbaran, *a.g.m.* s. 63. Lahsa beğlerbeğliğinin kuruluşu ve beğlerbeğliği meydana getiren sancaklarla ilgili önemli notlar için bkz. Cengiz Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Âid Bir Rapor", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1968, sayı 22, s. 1-16.

¹⁶⁷ BOA, MD, 7, s. 468/1349. Aynı gün ve tarihte Basra beğlerbeğine yazılan hükümde ise, Haleb defterdarının temin edip göndereceği araba levazımını bekletmeksizin Lahsa'ya ulaştırması emr edilmiştir. BOA, MD, 7, s. 468/1350. Kezâ Haleb defterdarının Lahsa için göndereceği levazımı bekletmeden Basra'ya ulaştırması için 13 Zilkade 975 / 10.05.1568 tarihinde Bağdad beğlerbeğine hüküm yazılmıştır. BOA, MD, 7, s. 485/1402. Bağdad beğlerbeğine gönderilen hüküm 20 Zilkade 975 / 17.05.1568 tarihinde aynen deftere kayd edilmiş (bkz. s. 497/1433), ancak birinci hükmün üzerinde de Lahsa beğlerbeğininin kethudasına verilmiş tarihi 23 Zilkade 975 / 20.05.1568 olarak kayd edilmiştir.

¹⁶⁸ BOA, MD, 7, s. 454/1310.

¹⁶⁹ BOA, MD, 7, s. 454/1311.

¹⁷⁰ BOA, MD, 7, s. 479/1382.

dolayısıyla Basra'dan Lahsa'ya tayin olunan neferatın da Lahsa'ya gitmediğini beğlerbeğinin arz etmesi üzerine, emr edilen ikiyüz nefer ile yirmi nefer topçunun gönderilmesi Bağdad beğlerbeğine emr edilmiş ve Bağdad'da topçuya ihtiyaç bulunursa dergâh-ı muallâdan gönderileceği bildirilmiştir¹⁷¹. İkinci bir hükümde Bağdad beğlerbeğinin arzında Lahsa'dan istenilen neferleri göndermemesi ile ilgili itirazları gerekçeleri ile birlikte daha açıkça ifade edilmiştir. Buna göre yerli kulu ve yeniçerinin mîri hizmetinden ve muhafazadan geri kalmadıklarını, memleketin zaptının ve mal tahsilinin ancak onlarla mümkün olduğu, Bağdad topçularının Cezâyir seferinde çok zahmet çektiklerini, Lahsa'nın mevcut askerinin kendisine yeteceğini zira fazla düşman bulunmadığını, geçen yıl Vâsıt beği ve kul ağası Haydar ile Lahsa'ya gönderilenlerin ekserisinin helak olduğunu, kalanların ise iyi idare edilmediğini, eğer iyi idare edilseler fitne ve fesad çıkmasının mümkün olmadığını, Bağdad kullarının ancak Bağdad'a kifayet ettiklerinden illa asker gönderilecekse fazlalık olan başka yerlerden ihraç edilmesi veya yeniden yazılması gerektiğini arz etmiştir. Beğlerbeğinin bu itirazları yerinde bulunmamış, Bağdad'da miri hizmetin sadece çeltik biçilirken bir de hurma eriştiği zaman olduğunu, yeniden nefer yazmanın asla caiz görülmediği ve bir önceki hükümde emr edildiği gibi fazlalıkların ihraç edilerek yirmi nefer topçu ile birlikte gönderilmesi emr edilmiştir¹⁷². Son olarak mühimmat konusunda Lahsa'da ihtiyaç duyulan elli adet tüfeğin gönderilmesi için Basra beğlerbeğine¹⁷³, yirmi kantar barutun gönderilmesi için Bağdad beğlerbeğine¹⁷⁴ hüküm yazıldığını da burada zikr edelim.

Lahsa'da sıkıntısı çekilen bir diğer husus ise paradır. Lahsa beğlerbeği arz göndererek kul tayifesinin mevacibi için Hazine-i Âmire'den onbeş kerre yüzbin, yani 1,5 milyon akça talep etmiş, Lahsa'da nâzır-ı emvâl iken vefat eden Süleyman ise ölümünden önce gönderdiği mektupda Lahsa'da mültezimlerin uhdelerinde olan senevî 1 milyon 826 bin akça kendilerinden talep edildikte Urbân'ın muhasarası esnasında¹⁷⁵ mukataaları zabt etmek mümkün olmayıp hasılatın Urbânın eline geçtiğini ve ellerinde verebilecekleri bir şey kalmadığı, kendilerinden talep edilmesinin zulm olacağı cevabını vermişler ve gerçekten emvalin yağmalandığı anlaşıldığından bundan vaz

¹⁷¹ BOA, MD, 7, s. 630/1757.

¹⁷² BOA, MD, 7, s. 636/1773.

¹⁷³ BOA, MD, 7, s. 784/21412141.

¹⁷⁴ BOA, MD, 7, s. 784/21412142.

¹⁷⁵ Lahsa'daki kaleleri muhasara eden Urbân'ın Basra'yı muhasara edenlerle aynı olup olmadığı anlaşılacaktır.

geçilmiştir. Önceden hazinede akça ve anbarda zahire olmadığından beğlerbeğinin sâliyânesinin beşyüzbin akçası verilemediği gibi muhtemel düşman muhasarasında askerın sıkıntıya düşmemesi için anbarda 1,5 milyon akçalık çeltik, hurma ve buğday stokuna intiyaç bulunduğundan 974/1566-1567 senesi mahsulünden bu miktar anbara konulmuştur. Anbara konulacak zahire masrafından dolayı kul tayifesinin mevacibi noksanlaşmış, eğer mevacib anbardaki zahireden verilirse anbarın boş kalma tehlikesi ortaya çıkmıştır. Anbar stoklarının tehlikeye girmemesi için Diyarbekir hazinesinden karz (borç) olarak 500 bin akça verilmesi emr edilip, yol üzerindeki beğlerbeğilerine bu parayı salimen yerine ulaştırmaları için hükümler gönderildiği bildirilmiştir. Bu meblağı mukataalardan hasıl olacak akçadan geciktirmeden Diyarbekir hazinesine ödemesi için Lahsa beğlerbeğine 7 Zilkade 975/04.05.1568 tarihinde hüküm gönderilmiştir¹⁷⁶. Lahsa beğlerbeğinin göndereceği adamına borç olarak 500 bin akça vermesi ve mutemed âdemleri ile salimen Bağdad'a ulaştırılması için ise Diyarbekir beğlerbeği ve defterdarına 16 Zilkade 975/13.05.1568 tarihinde hüküm gönderilmiştir¹⁷⁷.

Ulyanoğlu'nun Cezâyir-ı Irâk-ı Arab'ı Yeniden Ele Geçirme Gayretleri ve Yeniden Sefer Kararı Alınması

Cezâyir seferinden sonra Ulyanoğlu ile yapılan anlaşmaya rağmen kendisinin Cezâyir üzerindeki iddia ve emellerinden vaz geçmediği anlaşılıyor. Ancak bu emellerini doğrudan değil, kendisine tâbi Urbânı harekete geçirerek yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Basra beğlerbeği Ali Paşa mektup göndererek Cezâyir'de olan Urbânın tekrar isyan edip inşa olunan küçük kalelerin üzerine hücum ederek sürekli muharebe ettiğini bildirmiştir. Buna göre bir gece aniden gemilerle gelerek çok sayıda Urbânla Akâre kalesini kuşatarak on üç yerden merdivenler kurarak kaleye çıkmışlar, kale muhafızlarının gayretleri ile münhezim olarak geri dönmüşler, Remle kapudanı onaltı parça gemilerini bıraktırıp bir çoğunu katletmiş veya yaralamıştır. Ayrıca Ebû-Gurbe sancağına tabi Fethiyye yakınlarında Ebû-Nence adlı mevkiye iskeleyi muhafaza için yapılan kalenin üzerine hücum ederek ihrak etmişlerdir. Rahmâniyye kalesine yakın Sadr-ı Süveyb kalesine hücum edip merdivenler kurarak muharebeye girişmişler, ancak münhezim olmuşlardır. Ayrıca Remle sancağına tabi yeni ihdas edilen

¹⁷⁶ BOA, MD, 7, s. 471/1360.

¹⁷⁷ BOA, MD, 7, s. 495/1427. Hükümün bir sureti "Basra'ya ulaştırması" şartıyla Bağdad beğlerbeğine, bir sureti "Lahsa'ya ulaştırması" şartıyla Basra beğlerbeğine yazılmıştır.

Ağçahisar kalesine hücum edip, içerden bazılarının hiyanet ederek kale dizdarının, kethuda ve topçubaşının başını kesmişler ve kaleyi Urbân'a teslim etmişlerdir. Ulyanoğlu'ndan itaat üzere iken bu hareketlere girişmesinin sebebi sorulduğunda fesad çıkaran Urbânın kendi hükmünde olmadığını, ödemeleri gereken maktu vergileri dahi vermeyen âsiler olduğu haberini göndermiş, ancak âsilerle birlikte hareket etmeye devam etmiştir. Bunun üzerine müdârâ ile hareket etmeye imkan kalmadığından Basra beğlerbeği Basra'da mevcut donanmadan bir kaç gurab ve kayık hazırlayarak kul ve azebelerden yeteri kadar asker tayin ederek Medîne sancakbeği Ali ve Ebû-Gurbe beği Hammâd'ı Urbân'ın cemiyetlerinin bulunduğu Cârüz mevkiine göndererek üç-dört gün süren muharebelerden sonra Cârüz ellerinden alınmış, yeniden sağlam bir kale bina edilerek içerisine yeteri kadar muhafız ve mühimmat konulmuştur. Âsilerin yeniden toparlanarak kaleyi muhasara etmeleri üzerine Garrâf sancakbeği Mustafa Beğ'in serdarlığında gurablardan oluşan donanma ile yeteri kadar asker ve tüfenkçiler gönderilmiştir. Uzun süren muharebelerden sonra dördüncü gün gaflet üzere olan âsilerin üzerine gurablar ile hücum edilerek cemiyetlerinin bulunduğu yer ele geçirilmiştir.

Basra beğlerbeğisi Ali Paşa Bağdad beğlerbeğine âsi Urbân'ın Ulyanoğlu Mîr Ali'nin teşvik ve yardımları ile cemiyetlerinin ve tecâvüzlerinin gündün güne artmakta olduğunu, Basra'da mevcut askerin vilayetin muhafazasına yetmiyeceğini ve bir an önce yeteri kadar yardımcı kuvvet göndermesi için mektup yazmış fakat istediği yardımı vaktinde alamamıştır.

Basra beğlerbeği Ali Paşa Cezâyir-i Irâk-ı Arab'da meydana gelen olayları bu şekilde özetledikten sonra Cezâyir'e yeniden bir sefer yapılmasının gerektiği, sefer yapılmayıp bu halde bırakılırsa oralarda tutunmanın mümkün olmayacağını belirttikten sonra sefer için atlı, piyade, tüfenkçi ve okçu yirmibeş bin asker ve beş bin ırgad ve kürekciye ihtiyaç bulunduğunu İstanbul'a arz etmiştir. Bunun üzerine Cezâyir üzerine yeniden sefer yapılmasına karar verilmiş ve Bağdad beğlerbeği Murad Paşa bu seferin serdarlığına tayin edilmiştir. İlk olarak Basra beğlerbeği ile haberleşerek yardım için Bağdad'dan yeteri kadar asker temin edip göndermesi emr edildikten sonra seferin planlanması ve alınacak tedbirler üzerinde durulmuştur.

Açılacak sefer için asker temini, gemi inşası, erzak ve mühimmat tedariki için yapılacak hazırlıklarda, yukarıda icrasını verdiğimiz, eski Bağdad beğlerbeği İskender Paşa'nın serdarlığında yapılan seferin hazırlıkları esas alınmıştır. Sefer hazırlıklarını başlıca şu gruplarda toplayabiliriz; Öncelikle Bağdad ve Şehrizol eyaletlerine tabi ümeranın sancakları askeri ile kul

tayifesinin ve sayir askerlerin her an hareket edebilecek şekilde sefer hazırlıklarını tamamlaması. İkinci olarak İskender Paşa zamanında inşa edilen gemilerden elde ne kadarının mevcut bulunduğu bildirilmesi ve mevcutlardan ne kadarının tamire muhtaç olduğunun tespit edilerek derhal tamirine başlanması. Üçüncü olarak, ne kadar askere ihtiyaç bulunduğu, top, barut ve sayir mühimmattan hangisine ne kadar ihtiyaç bulunduğunu ve noksanlarının temini için elde mevcut olanların miktarının bildirilmesi. Bütün hazırlıkların önceki seferde yapılan hazırlıklara uygun şekilde yapılması. Son olarak hazırlıkların yerli yerinde ve zamanında yapılabilmesi için sefer zamanının ve planının ayrıntıları ile yazılıp arzedilmesi ve bu hususlarda Şehrizol ve Basra beğlerbeğleri ile sürekli haberleşerek yardımlaşmaları için 17. Ca.978/17.10.1570 tarihinde Bağdad beğlerbeğine hüküm gönderilmiştir¹⁷⁸. Aynı tarihte alınan kararlar ve kendi eyaleti ile ilgili emirleri hâvi bir hüküm Şehrizol beğlerbeğliğine¹⁷⁹, kezâ alınan kararlarla birlikte yapılacak hazırlıklarda Bağdad beğlerbeği ve serdar olan Murad Paşa ile haberleşerek birlikte hareket etmeleri için Basra beğlerbeği Ali Paşa'ya hüküm yazılmıştır¹⁸⁰. Basra beğlerbeğinin Bağdad'dan zamanında yeterince yardım alamadığını arz etmiş olmasına rağmen, Bağdad beğlerbeği Basra'dan Urbân'ın Cezâyir-i Irâk-ı Arab'da giriştiği hareketlere dair gelen haberleri özetledikten sonra Bağdad yenîçerilerinden beşyüz neferi sol-kol ağası Hüseyin'in serdarlığında yardıma gönderdiğine dair arzının İstanbul'a ulaşması üzerine fesadın bastırılması için ihtiyaç duyulan asker, zahire ve mühimmattan her neye ihtiyaç duyulursa mümkün olacak her yolla temin edilip gönderilmesi için aynı tarihte Bağdad beğlerbeğine hüküm yazılmıştır¹⁸¹.

Yeniden harekete geçen Urbân'ın ele geçirerek harab ettikleri ve Cezâyir'in en sarp yerinde bulunan Akçakale, Basra'dan gönderilen donanma ile geri alınarak burada üç yeni kale inşa edilmiş, içine hisar-eri ve azeb konulmuş, sancakbeği tayin olunarak yeni bir sancak teşkil edilmiştir¹⁸². Bina olunan üç adet kaleye kırkdört nefer azeb ve yüzon nefer hisar-eri tayin

¹⁷⁸ BOA, MD, 12, s. 1-3/1.

¹⁷⁹ BOA, MD, 12, s. 3/2.

¹⁸⁰ BOA, MD, 12, s. 4/3.

¹⁸¹ BOA, MD, 12, s. 6/7.

¹⁸² BOA, MD, 12, s. 66/46. BOA, MD, 12, s. 1-3/1 nolu hükümde bu kale inşası meselesi "... mevzi'-i Cârûz cebren ellerinden alınup muhkem kal'a bina olunup ve kifâyet mikdârı âdem ..." şeklinde zikredilerek inşa edilen kalelerin sayısına temas edilmezken, mütcâkiben belirtileceği gibi, BOA, MD, 12, s. 5/4 nolu hükümde aynı bölgede üç kale inşa edildiği zikredilmesinin yanında tayin olunan neferatın miktarı ile günlük ve yıllık ulûfeleri belirtilmiş, ancak sancakbeği tayin edildiği vurgulanmamıştır.

olunmuş, bunların ulûfelerinin günlük toplamı 1.061 akça ve bir yıllığı 375.500 akça hesaplanarak bu miktar akçaya ihtiyaç duyulduğu Basra beğlerbeği Ali Paşa tarafından arz edilmesi üzerine bu miktarın Diyarbekir hazinesinden gönderilmesi için beğlerbeğine ve defterdarına emir verildiği Basra beğlerbeğine bildirilmiş¹⁸³, istenilen akçanın tedarik edilerek Bağdad beğlerbeğine ulaştırılması için Diyarbekir beğlerbeği ve defterdarına¹⁸⁴, Diyarbekir'den gelecekte hazineyi Basra'ya göndermesi için Bağdad beğlerbeğine hükümler yazılmıştır¹⁸⁵. Yeni teşkil edilen sancağın kalelerin inşa edildikleri yerin ismini aldığı anlaşılmaktadır. Zira Basra beğlerbeği Ali Paşa'nın arzıyla Basra sancaklarında yapılan tebeddülata dair *Ruûs Defteri*'nde yer alan 27 Zilkade 980 / 30.04.1572 tarihli sancak tevcih listesinde burası "Livâ-i Akçakale" şeklinde geçmektedir¹⁸⁶.

Ulyanoğlu'na Sancak Tevcih Edilmesi ve Sefer Kararından Vaz Geçilmesi

Cezâyir üzerine ikinci defa olarak sefer kararı alınmasından sonra, *Mühimme*'de her hangi bir kayıt bulunmamasına rağmen, Ulyanoğlu'nun tekrar anlaşma yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Zira Basra beğlerbeği Ali Paşa mektup göndererek Cezâyir seferinden sonra itaat eden Ulyanoğlu'nun anlaşma gereği vermeyi kabul ettiği on bin filorilik yıllık maktû vergiden hâlihazırda kendisine sancak tevcih edilmesi karşılığında ferâgat edildiğini, ancak Basra kalesine rehin olarak gönderilen Cezâyir şeyhlerinin oğullarından yedi neferden birisi vefat edip, diğerleri ile ise hiç ilgilenmediğini arz etmesi üzerine rehinelerin yine Basra kalesinde muhafaza edilmesi hakkında 5 Şevval 978 / 02.03.1571 tarihli emir¹⁸⁷ bu düşüncüyü teyid etmektedir.

Ulyan-oğlu'nun yıllık vergisine mukâbil kendisine sancak tevcihi karşılığında yeniden itâat etmesi ve hazırlıkları yapılan seferden ferâgat edilmesi ile ilgili daha geniş malumat yine aynı tarihte *Mühimme*'ye kaydedilip Basra beğlerbeğine hitaben yazılan bir diğer hükümde bulunmaktadır. Buna göre, Ulyanoğlu'nun itaati karşılığında kendisine sancak tevcih edilerek maktû vergiden muaf tutulmuş ve hazırlıkları sürdürülen seferden vazgeçilmiştir. Ancak öncelikle kendisinden ikinci defa isyanı sırasında ele geçirdiği beş adet

¹⁸³ BOA, MD, 12, s. 5/4.

¹⁸⁴ BOA, MD, 12, s. 5/5.

¹⁸⁵ BOA, MD, 12, s. 5/6.

¹⁸⁶ Özbaran, a.g.m. s. 66.

¹⁸⁷ BOA, MD, 12, s. 60/132.

topun iadesinin istenmesi üzerine, toplardan ikisini iade etmiş, birisini kardeşi Huveyze Hâkimi Seyyid Seccâd'a gönderdiğini ve kalan ikisinin de Cezâyir şeyhlerinden birinde bulunduğunu ve geri almaya gücünün yetmediğini bildirmiştir. Ulyanoğlu ayrıca yeni teşkil edilen Akçakale sancağına ait toprakların ilk anlaşmada kendi maktû olarak verilen yerler dahilinde olduğu için iadesini istemiştir. Bu isteği reddedilerek itaatının kabulünün ancak bundan sonra kendi halinde olup, sancağı dahilindeki *reâyâ ve berâyâ*'nın refah ve emniyetini temin etmesi, Basra'dan Bağdad'a gidiş-gelişlerde yol üzerinde bulunan nehirlerden gelip-geçen gemiler ile içlerindeki asker ve sair yolcuların emniyet içinde sağ-salim gidip gelmeleri ve en mühimmi "kuvvet-i kâhire" ile feth edilip sancak teşkil edilen Akçakale üzerindeki iddiasından vazgeçmesi ile mümkün olacağını kendisine bildirilmesi emr edilmiştir¹⁸⁸. Aynı şekilde Bağdad beğlerbeği arz göndererek Ulyanoğlu'nun kendisine sancak inâyet olunmasından son derece memnun kalarak itaat üzere olduğunu, ancak yeni teşkil edilen Akçakale sancağına tabi yerlerin "maktû'umuz hesâbındandır" diye talep ettiğini bildirmesi üzerine kendisine yarar bir adamını göndererek, yukarıda Basra beğlerbeğine bildirilen şartlar dahilinde nasihatta bulunması ve sancağı dahilinde çıkacak isyanların bastırılması ve isyancıların haklarından gelinmesi için Basra beğlerbeği ile sürekli müşâvere halinde bulunması emr edilmiştir¹⁸⁹. Hükümlerde Ulyanoğlu'na tevcih edilen sancağın ismi ve yeri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Nihai olarak Ulyanoğlu'na her iki beğlerbeği, yani Basra ve Bağdad beğlerbeğleri vasıtasıyla tebliğ edilen ve yukarıda zikr ettiğimiz itâat şartlarını bildiren hükümlerden yaklaşık altı ay sonra 22 Rebiülevvel 979 / 14.08.1571 tarihinde gönderilen Arabça hükümde Cezâyir seferinden sonra varılan anlaşma ve sonrasında gelişen olayların bir özeti yapıldıktan sonra itâatinin kabulü ve sancak tasarruf edebilmesi için gerekli şartlar tekrar hatırlatılmıştır.

Cezâyir seferinden sonra Ulyanoğlu itâatini bildirmiş, isteği üzerine Cârüz kalesinin de içinde bulunduğu bazı yerler belli bir maktû vergi karşılığında idaresi altında bırakılmıştır.

Mukâtaa şartları ve tayin olunan maktû vergi miktarı ile sadakatini göstermek üzere söylediği sözler Bağdad ve Basra beğlerbeğlerinin mühürleriyle mühürlenmiş iki ayrı tezkere ile de teminat altına alınmıştı.

¹⁸⁸ BOA, MD, 12, s. 66/146.

¹⁸⁹ BOA, MD, 12, s. 69/152.

Maktû vergi günler, aylar ve hatta yıllar geçtiği halde, vaktinde ödenmemiş ve neticede ödenemez duruma gelmişti. Bunun üzerine Cârûz Kalesine bağlı yerler idaresinden ayrılarak vilayetin geri kalanı kendisine sancak olarak verilmiş ve maktû vergileri kaldırılmıştı. Ancak Cârûz ahalisinin, belki de Ulyanoğlu'nun teşvik ve tehditleri ile, ahdlarını bozarak karışıklıklar çıkarmaları üzerine bu bölge kılıçla feth edilerek Osmanlı ülkesine ilhak edilmiş, asker konularak sancakbeği tayin edilmişti.

Cârûz'un ilhakından sonra ahâlisi ziraatlerini bırakıp kadınları ve çocukları ile sancakbeğine itâatten yüz çevirip vatanlarını terk etmeleri üzerine, bunun sancakbeğinin zulmünden kaynaklandığı düşünülerek orası havâss-ı hümâyûna ilhak edilmişti. Ancak ahâlinin yerlerini terk etmesinin zulümden değil, fesad erbabının kışkırtmaları sonucu meydana geldiğinin anlaşılması üzerine Basra beğlerbeğine ahâlinin ulû'l-emre itaat etmeleri konusunda bir hüküm gönderilmiştir.

Ulyanoğlu'na ise Cârûz üzerinde tasarruf hakkı kalmadığı ve bir daha bu iddiada bulunmaması, Cârûz'a taarruz etmekten vaz geçmesi tenbih edildikten sonra eğer itâatinde samimi ise bölge ahâlisinin kendi aşiretinden kaynaklanan korkularının telafisi ve başlarındaki zabitlerine itâatleri konusunda yardımcı olması gerektiği hatırlatılmıştır. Son olarak Basra beğlerbeği ile işbirliği yaparak fesat çıkaranların yakalanıp şerî hukuka göre cezalandırmalarının gereği hatırlatılmış ve nehirde seyr ü sefer yapan gemilerin ve bölge ahalisinin emniyet ve selametlerini sağlaması, muhtemel karışıklıkları daha yayılmadan ve zamanında Basra beğlerbeğine haber verilmesi emr edilmiştir. Beğlerbeğinin saltanat vekili olarak uygulamalarının saltanat nezdinde makbul olduğu hatırlatılmıştır. İhlasını ve samimiyetini göstererek merhamete mazhar olması, âsilere, fitnecilere, inatçılara karşı şeriatin istediği ölçülerde hareket ederek suçluları cezalandırması emr edilmiştir¹⁹⁰.

Ulyanoğlu'nun sancak tevcih edildikten sonraki faaliyetleri ve akıbeti hakkında, Basra beğlerbeği Haydar Paşa'nın kendisinin itaât üzere olup tam bir birlik içinde hareket ettiğini arzemesi üzerine, Evâsıt-ı Rebûlevvel 999 / 07-

¹⁹⁰ Aslı Arapça olan hükmün tercümesi için bkz. 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet – Transkripsiyon ve İndeks, Ankara 1996, s. 67-68/825. Hükmün Arabça aslı için bkz. BOA, MD, 12, s. 422-423/825.

16.01.1591'de "Cezâyir hâkimi" hitâbiyle yazılan istimâleti havi hükümden başka¹⁹¹, şimdilik başka bir bilgiye sahip değiliz.

Sonuç

Basra beğlerbeğliğinin merkezi ile Bağdad arasında stratejik önemi bulunan bir bölgede yer almasına rağmen, Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın fethini ve dolayısıyla bölgenin kontrolünü ve asayişin teminini zorlaştıran pek çok sebep bulunmakta idi. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Bölgenin merkezden uzaklığı ve devlet merkezinden bölgeye veya bölgeden merkeze normal bir haberin ulaştırılabilmesi için bile zamanın şartlarında 30-40 güne ihtiyaç duyulması.

Cezâyirin coğrafi şartlarının ele geçirilmesini ve muhafazasını zorlaştıran yapısının yanında, ahalisini rahatlıkla yer değiştirebilen Urbân'dan meydana gelmesi. Urbân'ın 1555 Amasya Antlaşmasına kadar İran'dan ve Basra körfezine yerleşmiş olan Portekizlilerden yardım alması veya onlarla işbirliği yapabilmesi.

Bölgenin Türk nüfusundan yoksun olması dolayısıyla devletin ihtiyaç duyduğu muharib ve muhafız gücünü temin etmede çektiği sıkıntılar. Nitekim muhafız gediği tevcih edilecek Rum yiğitlerinin, yani Türk unsurunun yeterince bulunamaması, bulunanların da ekonomik bulmayarak rağbet etmediklerine yukarıda temas edilmişti. Kezâ Türkler'in yetersiz kaldığı yerlerde, önceleri sıcak bakılmamasına rağmen, Kürtlere gedik tevcih edilmeye başlanmıştır.

Bölgenin harp sanayiinin temel ham maddelerinden mahrum olması. Gemi inşası için kereste ve diğer malzemeler, top dökümü için demir, bakır, kalay, top yuvalağı için kurşun, bunları hadde haline getirmek için ihtiyaç duyulan ısı kalorisi yüksek yakacak odun, top dökümü için kalıp toprağı, kezâ

¹⁹¹ Ulyan-oğlu'na Arabça gönderilen önceki hükümlerin aksine, Türkçe olarak yazılan kısa hüküm şudur: "Cezâyir hâkimi Ulyan-oğluna hüküm ki; Hâliyâ Basra beğlerbeğisi Haydar, senin her vechile itâ'at ve inkiyâd ve uğûr-ı hümayûnumda müşârün-ileyhe kemâl-i ittihâd üzere olwudun i'lâm eyledi. Senden dahi me'mûl olan bunun emsâli evzâ'-ı pesendide idi ki, zuhûra getürmüşsün, berhurdâr olasın. İmdi buyurdum ki, vardukda min-ba'd dahi her husûsda mûmâ-ileyhle yek-dil b yek-cihet olub dîn ü devlet b uğûr-ı hümayûn-ı ebed-peyvendime mûte'allık cumhûr umûrda bezl-i maktûr etmekden hâli olmayasın. Ol bâbda zuhûra gelen hîdemât-ı mebrûrun müstelzim-i inâyet-i mevfüre oluba envâ'-ı terakkî ve mertebeye bâ'is idüğünde iştibâh olunmıya deyû emr-i şerff yazıldı." MD, 67, s. 65/165.

tüfek ve tüfek kabzası ile kurşun bölgeden temin edilememekte, sadece bölgede bulunabilen güherçile toprağından barut imal edilebilmekte idi.

Askerin ve bölge halkının zahire ihtiyacının temininde de sıkıntılar çekilmekte idi. Sıkıntının başlıca sebepleri, bölgedeki karışıklıklar ve sulama kanallarının bakımının zamanında yapılamaması dolayısıyla zirai üretimin yetersizliği, zaman zaman mahsulün Urbân tarafından yağmalanması ve bazan da kuraklıktan ötürü yeterince üretilememesidir. En önemli hususlardan birisi ise, bölgede havanın sıcaklığı sebebiyle zahirenin altı aydan fazla anbarlarda muhafaza edilememesiydi. Bu yüzden diğer bölgelerden sürekli zahire sevkine ihtiyaç duyulmakta ve bu da Cezâyir Urbânı'nın nehir ulaşımını sürekli tehdit etmesi dolayısıyla güçlükle yapılabilmekte idi. Dışardan sevkiyatın yapılamadığı zamanlarda zahire sıkıntısı önemli ölçüde bölgede yetişen ve sıcağa dayanıklı olan hurma ve çeltiğin anbarlarda muhafazası yoluyla giderilmeye çalışılıyordu.

Bütün bu zorluklara rağmen 1565 tarihinde Cezâyir üzerine sefer kararı alınmasından sonra bölgenin fethi için kademeli bir sefer planı hazırlanmıştır. Sefer planını, yukarıda ayrı ayrı incelediğimiz gibi, ilk önce Basra'nın yeni bir muhasara tehdidine karşı muhafazası, sefer için ihtiyaç duyulacak askerin temini, sefere katılacak eyalet askerlerinin yerine muhafaza kuvvetlerinin sevkı, seferde ihtiyaç duyulan zahire ve mühimmatın sevkı ve sefer kuvvetlerinin bölgeye intikali şeklinde özetleyebiliriz. 1565 yılında Kanuni zamanında alınan sefer kararı Sigetvar seferi dolayısıyla tehir edilmiş ve II. Selim zamanında 04.01.975/11.07.1567 tarihinde nehir donanmasının Birecik'ten hareketiyle başlamış ve evâyil-i Ramazan 975 / 29.02-09.03.1568 tarihinde sefere katılan kuvvetlere izin verilmesi ile başarılı bir şekilde sona ermiştir.

Seferin icrası sırasında iki temel amacın hedeflendiği görülmektedir. Birincisi mukavemet eden Urbânın gücünü kırarak itaâtini temin etmek, ikinci olarak ise feth edilen yerlerin elde tutulabilmesini kolaylaştıracak tedbirlerin alınması. Cezâyir seferinin icrası sırasında zaman zaman mukavemetle karşılaşılrsa bile mevcut askeri gücün bunun üstesinden kolaylıkla gelebildiği anlaşılmaktadır. Cezâyir'in elde tutulabilmesi için ise, bölgeyi kontrol edecek noktalara Cezâyir'in içinde ve kara tarafında nehrin iki yakasına karşılıklı kaleler inşa edilmiştir. Bu kalelerin ilki Cezâyir'in başlangıç noktası olan Sadru'd-dâr'da inşa edilmiş, keza bir konak ilerdeki Zirtök mevkiinde de birbirine havale iki kale inşa edilerek muhafızlar tayin edilmiştir. Urbân'ın mukavemet noktası ve Cezâyir'in önde gelen adalarından olan Sadru'l-

bahrân'da mukavemet kırıldıktan sonra yine Remle'de nehrin iki tarafına karşılıklı kaleler inşa edilmiştir. Kalelerin inşasının sürdüğü bir aylık süre içinde Urbân ada tarafındaki kuvvetleri taciz etmekten geri durmaması üzerine bölgedeki Urbânın geçim kaynakları olan hurmalık ve diğer meyve bahçelerindeki ağaçlarının kesilmeye başlanması üzerine itâate mecbur kalmıştır. Remle'deki kalelerin inşasının tamamlanmasına yakın Ulyanoğlu'nun itaatini bildiren elçileri'de ordugaha serdarın huzuruna ulaşmış ve elçilerle Ulyanoğlu'nun itâati ve kendisine bırakılan yerlere karşılık Basra hazinesine her yıl onbeş bin altın vermesi ve Cezâyir reislerinin önde gelenlerinin çocuklarını Basra kalesine rehin bırakmaları şartı ile anlaşmaya varılmıştır. Ulyanoğlu ile anlaşmaya varıldıktan sonra sefere devam edilerek Nehr-i Taviil ceziresinde bulunan ve Urbânın en eşed fırkasının reisi olan Fazl ibn Ebü'l-leys üzerine varılmış, mukavemeti üzerine beş gün süren muharebelerden sonra mağlup edilerek üç nehrin birleştiği sarp bir mevkide bir kale inşa edilerek sancak haline getirilmiş ve Pîr Aziz adlı Arab beğine tevcih edilmiştir. Neticede evâyil-i Ramazan 975 / 29.02-09.03.1568 tarihinde Cezâyir seferi tamamlandı muhafaza tedbirleri alındıktan sonra sefere katılan kuvvetler yerlerine dönmüştür.

Varılan anlaşmaya rağmen Ulyanoğlu'nun özellikle maktu vergisini vermediği gibi el altından Urbânı yeniden harekete geçirerek feth edilen yerleri yeniden geri alma gayreti içine girmiştir. Bu gayretler Basra beğlerbeği Ali Paşa'nın sevk ettiği kuvvetler ile engellendiği gibi durumu ve bölgenin kontrolünün ancak yeniden bir sefer düzenlenmesi ile mümkün olduğunu İstanbul'a arz etmesi üzerine, 17. Ca.978 / 17.10.1570 tarihinde bölgeye önceki sefer planına uygun olarak yeniden sefer kararı alınmış ve hazırlıklara başlanmıştır. Bunun üzerine Ulyanoğlu Mîr Ali tekrar anlaşmak üzere müracaatta bulunmuş, ancak daha önceki anlaşmada maktu vergi karşılığı kendisine terk olunan Cârüz bölgesi elinden alınarak kaleler inşa edilmek suretiyle Akçakale sancağı teşkil edilip ayrı bir sancakbeğine tevcih edilmiştir. Ulyanoğlu'nun itaatinin kabulünün ancak bundan sonra kendi halinde olup sancağı dahilindeki *reâyâ ve berâyâ*'nın refah ve emniyetini temin etmesi, Basra'dan Bağdad'a gidiş-gelişlerde yol üzerinde bulunan nehirlerden gelip-geçen gemiler ile içlerindeki asker ve sair yolcuların emniyet içinde sağ-salim gidip gelmeleri ve en mühimmi "kuvvet-i kâhire" ile feth edilip sancak teşkil edilen Akçakale üzerindeki iddiasından vazgeçmesi şartı ile kabul edilebileceği kendisine bildirilmiş ve bu şartlar dahilinde maktu vergiden vazgeçilerek kendisine ismini tespit edemediğimiz bir sancak tevcih edilmiştir.

Cezâyir seferi ile Cezâyir-i Irâk-ı Arab veyâ Şattü'l-Arab'ın tamamen fethi mümkün olduğu gibi Bağdad-Basra yolu üzerinde önemli bir engel de kaldırılmıştır. Aynı zamanda Basra beğlerbeğliğinin coğrafi bütünlüğü ile birlikte idarî teşkilatının tamamlanması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Basra beğlerbeği Ali Paşa'nın 27 Zilkade 980 / 30.04.1572 tarihli arzı ile Basra beğlerbeğliğine tabi sancaklarda yapılan tebeddülât ve tevcih edilen yeni mansıblar bu fikri teyid etmektedir¹⁹².

Basra beğlerbeğliğinin merkeze uzak bir noktada bulunması, Hint Okyanusuna açılan körfezin ağzında yer alması, kabile temeline dayalı demografik yapısı ve hem-hudud olduğu İran'la daima etkileşim içinde bulunan Şii nüfusunun yoğunluğu daha sonraki dönemlerde de tam bir asayiş ve sükunun teminini engellemiştir¹⁹³.

¹⁹² Basra beğlerbeğisi Ali Paşa'nın arzları mucibince ferman olunan tebeddülât-ı elviye ve tevcih olunan menâsıb'ın 27 Zilkade 980 / 30.04. 1572 tarihli KK. Ruûs defterine kayd olunan listesi için bkz. Özbaran, *a.g.m.* s. 66-72.

¹⁹³ Muhtelif dönemlerde bölgede çıkan idari karışıklıklar ve nüfuz mücadeleleri için bkz. "Basra" maddesi, *İA*, c. 2, (İstanbul 1979), s. 320-327. Yusuf Halaçoğlu, "Basra – Osmanlı Dönemi" *DİA*, c. 5, (İstanbul 1992), s. 112-114. Bu çalışmamızda incelediğimiz Cezâyir veyâ Ulyanoğlu seferine benzer bir plan çerçevesinde Basra bölgesine Daltaban Mustafa Paşa tarafından 1112 (1701) senesi başından itibaren icra edilen ve Paşa'nın yanında Ruznâmçeci olarak görev yapan Bağdadlı Nazmi-zâde Murtaza'nın tutmuş olduğu sefer vekâyinâmesi için bkz. Vahid Çabuk, "Nusret-name'nin Kaynaklarından Tarih-i Sefertü'l-Basra", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan), sayı 15, (İstanbul 1977), s. 321-380.

ABSTRACT

**CONQUEST OF IRAQ-I ARAB OR ŞATTU'L-ARAB –
THE CAMPAIGN OF ULYANOGLU – 1565-1571**

Cezâyir-i Irâk-ı Arab or Şattü'l-Arab is the name in Ottoman usage of the region which made up three hundred and sixty large and small islands surrounded by the courses of the river from the place where the rivers of the Euphrates and the Tigris meet in the south of Baghdad and reached over to Basra.

During the conquests of Baghdad and Basra, rebellious nomadic Arab tribes were living in the region and their prominent leader was Mîr Ali ibn Ulyan who was also called as Ulyanoglu. Acting independently, nomadic Arabs of Cezâyir blocked the river traffic and continuously attacked to the region of Basra from the establishment of the province of Basra. Even in 1565, nomadic Arabs under the leadership of Ulyanoglu besieged Basra and its attached sub-provinces. On this besieging, with the aim to provide the region of Basra with security and to get nomadic Arabs of Cezâyir under control, planned for the region under the reign of Süleyman the law-giver but unrealized because of the campaign of Sigetvar and realized under the reign of Selim II, a campaign was organized. The campaign known with the names of "Ulyanoğlu", "Basra" or "Cezâyir" campaign was resulted with the conquest of Cezâyir-i Iraq-ı Arab or Şattü'l-Arab by the Ottomans.

In this article, making a decision of campaign for the region, its planning, the reasons of giving up the decision, preparations for the campaign, realizing of the campaign and its results have been examined in the lights of the Ottoman chronicles, archival documents and other studies related to the subject.

Keywords: *Cezayir-i Iraq-ı Arab, Şattü'l-Arab, the campaign of Ulyanoglu, Basra, Baghdad.*